

Ա. Շիրիյան

ՂԵՄԵՆԻ ԱԼԻՇԱՆԻ
ՀԱՅՐԷՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊՐԷԶԻԴԵՆ

ԳԻՏԱ-ՄԱՍՍԱՅԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

2(22)

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Институт литературы им. М. Абегьяна

С. Штиксин

Патриотическая
поэзия
Гевонда Алишана

Издательство АН Армянской ССР
ЕРЕВАН · 1959

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.Ա.ԲԷՂՅԱՆԻ անվան Գրականության Ինստիտուտ

894.99.092 [Ա.Ի.Ե. 206]

Ս. Շարիկյան

ՂԵՄԻՏՆԻ ԱՎԻՇԱՆԻ
ՀԱՅՐԵԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՐԵՁԻԱՆ

A 319

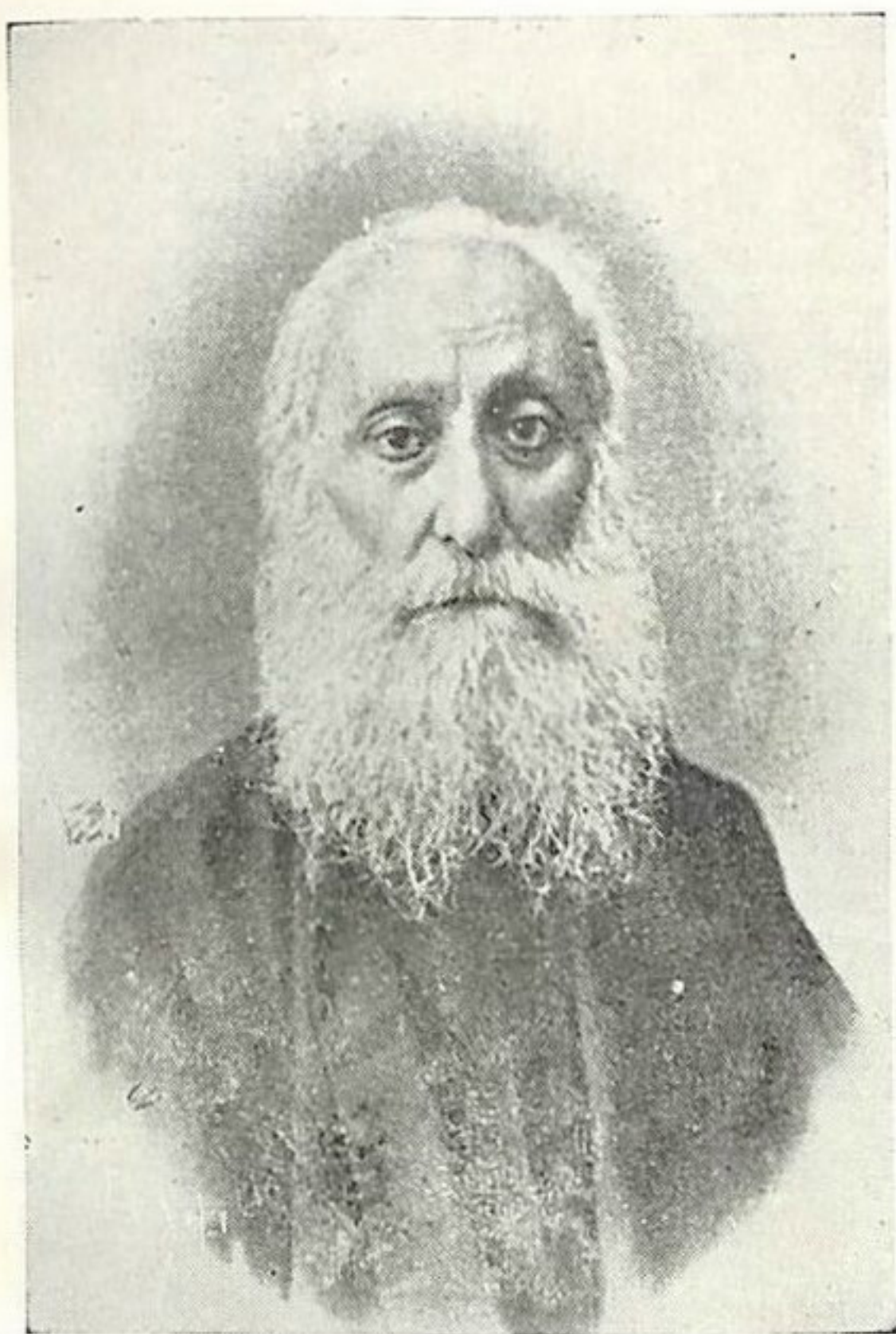

Հայկական ՍՍՌԻ ԳԱ Հրատարակչություն

ԵՐԵՎԱՆ • 1959

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի տնտեսության և աղյուսակների
համագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Դ. ԱԼԻՇԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԻ

Ղևոնդ Ալիշանն առանձնահատուկ տեղ ունի հայ դասական գրականության ու հայագիտության մեջ: Վաթսուհ տարի տեղի իր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում նա հանդես է եկել տարբեր ասպարեզներում, գրսեորելով իրեն որպես բանաստեղծ, արձակագիր, հայագետ, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ: Նա տվել է մեծ արժեք ներկայացնող գործեր: Շնորհիվ այսպիսի գործերի շնորհիվ նրա բազմաթիվ հոգևածները վերաբերում են հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին, և նրանց մի մասը մինչև այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արժեքը:

Մեծ է Ալիշանի դերը նաև հայ գեղարվեստական գրականության ասպարեզում: Իր բանաստեղծական գործունեությունն սկսելով որպես Մխիթարյան միաբանությունից, նախորդ հեղինակների

գրական տրագիցիաները շարունակող հեղինակ, Ալիշանն աստիճանաբար հակադրվեց Մխիթարյան միաբանության գրական ուղղությանը՝ կլասիցիզմին, և իր լավագույն գործերով ուղի հարթեց ռոմանտիզմի համար՝ դառնալով նրա հիմնադիրներից ու առաջին ներկայացուցիչներից մեկը:

Ալիշանը իր ամբողջ կյանքում, ապրելով ու ստեղծագործելով հայրենի բնաշխարհից և ժողովրդից հեռու, տվեց մի շարք հայրենասիրական բանաստեղծութիւններ ու պոեմներ, որոնք գրական փառք բերեցին հեղինակին և ջերմորեն ընդունվեցին ժամանակակիցների ու հաջորդների կողմից: Ալիշանի մասին սիրով են արտահայտվել հայ գրականության խոշոր ներկայացուցիչներ Աղայանը, Թումանյանը, Վարուժանը և ուրիշներ:

Անցյալում Ալիշանի գեղարվեստական ժառանգությունը հանգամանակից ուսումնասիրության գրեթե չի արժանացել: Գրվել են միայն հոդվածներ, գլխավորապես հոբելյանի (1890) և մահվան (1901) առիթներով, և, հասկանալի է, որ դրանք միայն դրվատական բնույթ ունեն: Սովետական դիտնականներից՝ արժեքավոր է Ա. Տերտերյանի «Ալիշանը և հայրենասիրութիւնը» ուսումնասիրութիւնը:

Սույն գրքույկում անդրադարձել ենք Ալիշանի պոեզիային, հիմնականում կանգ առնելով նրա հայրենասիրական բանաստեղծութիւնների վերլուծության վրա:

Քերովրե (հետագայում՝ Ղևոնդ) Պետրոսի Ալիշանյանը ծնվել է 1820 թ. հունիսի 6 (18)-ին, Պոլսում, դրամագետ-հնահավաքի ընտանիքում։ Կյանքի վերջին տարիներին արքունի սեղանավոր դարձած Պետրոսը (1775—1834) 1827 թվականի դեկտեմբերին ընտանիքով Պոլսից աքսորվում է Եվդոկիա, որտեղից, աղքատության դուռը հասած, վերադառնում 1830 թվականին։ Պետրոսը, ընդունելով այդ ժամանակ Պոլսում գտնվող Մխիթարյան միաբանության անդամ՝ հայագետ Մկրտիչ Ավգերյանի առաջարկությունը, որոշում է իր երկու որդիներին ուղարկել Վենետիկ՝ Մխիթարյանների մոտ ուսումնառության։ 1832 թվականի մայիսին Քերովրե և Սերովրե (1822—1903) Ալիշանյանները Մկրտիչ Ավգերյանի առաջնորդությամբ դուրս են գալիս Պոլսից և նույն թվականին հասնում ս. Ղազար։

Քերովրե Ալիշանյանը հինգ տարի սովորում է Նորընծայարանում (1832—1837) և ապա չորս տարի Բարձրագույն կրթարանում (1837—1841. հայտնի է նաև Վարժարան անվամբ)։ Նա 1838 թվականին, վերամկրտվելով Ավարայրի նշանավոր հերոսներից մեկի՝ Ղևոնդի անունով, ընդունվում է Մխիթարյան միաբանության անդամ և հետագայում այդ անունով էլ հայտնի դառնում ընթերցող ու գիտական հասարակայնությանը։ Մինչդեռ նրա կրթվելը, աաքարյուն ու դյուրադրդի ու բնավորության պատճառով չհամապատաս-

խանելով միաբանութիւն պահանջներին, 1836
թվականին վերադառնում է Պոլիս:

Ուսման ընթացքն ավարտելուց հետո, 1841
թվականից Ալիշանն սկսում է դասավանդել Ռա-
ֆայելյան վարժարանում, 1843 թվականի հունվա-
րից դառնում է հիշյալ վարժարանի ուսումնապե-
տը (ուսմասավար), իսկ 1848 թվականի մայիսին
նշանակվում է նույն վարժարանի տեսուչ: Նա
«Բաղմավեպ» հանդեսի խմբագրական հանձնաժո-
ղովի անդամ էր, իսկ 1849—1851 թվականներին
դառնում է նրա խմբագիրը, շարունակելով, միա-
ժամանակ, դասավանդել վարժարանում:

Խմբագիր եղած տարիներին Ալիշանն աշ-
խատում էր հասնել այն բանին, որ «Բաղմա-
վեպ»-ը որքան հնարավոր է ավելի մոտ կանգնած
լինի հայ ժողովրդի կյանքին, նրա հոգևոր կուլ-
տուրային: Նա հնարավորին չափ մեծ տեղ էր տա-
լիս Հայաստանի ներկայի և հատկապես անցյալի
մասին գրված գործերին, տպագրում էր «Ուսմա-
կան» երգեր, պատմա-աշխարհագրական ուսումնա-
սիրություններ, հայագիտական աշխատություններ,
բանաստեղծություններ և այլն: Մինչև իր կյանքի
վերջին տարիները Ալիշանը շարունակում էր հոգ-
վածներ և ուսումնասիրություններ տպագրել «Բաղ-
մավեպ»-ում, ընդ որում հազվագյուտ չեն ամսագրի
այն համարները, ուր նա հանդես է եկել երկու,
նույնիսկ երեք գործերով:

1850 թվականին Հոռոմ մեկնելու պատճառով

Ալիշանն ազատվում է Ռաֆայելյան վարժարանի տեսչի պարտականությունից: Հստակում ուսումնասիրելով Վատիկանի հայկական ձեռագրերը, նա վերադառնում է Վենետիկ և շարունակում դասավանդել Ռաֆայելյան վարժարանում: 1851 թվականին Ալիշանը գործուղվում է Լոնդոն, Ռաֆայելյան վարժարանի հետ առնչվող ֆինանսական միջանի հարցեր լուծելու համար: Նա ճանապարհին այցելում է Վիեննա և Բեռլին: Լոնդոն հասնելուց հետո տարբեր առիթներով մեկնում է Փարիզ, Բրյուսել, լինում պատմական Վաթերլոյի դաշտում, կապեր հաստատում եվրոպական դիտնականների հետ (Վինտչման, Զախաու, Պետերման, Բենո): Հիշյալ քաղաքներում նա ամենուրեք որոնում է հայկական ձեռագրեր, ուսումնասիրում և արտագրում դրանցից հազվագյուտ արժեք ներկայացնողները:

Մոտ մի տարվա շրջադալությունից հետո, 1852 թվականին Ալիշանը վերադառնում է Վենետիկ և որոշ ժամանակ անց գործուղվում Փարիզ: Նա չորս ամիս անց է կացնում ճանապարհորդության մեջ, վերադարձին այցելում Լիոն, Ճենովա, Միլան քաղաքները և նույն թվականին վերադառնում Վենետիկ:

Այստեղ շարունակելով դասավանդելը, նա միաժամանակ մեծ եռանդով նյութեր է հավաքում իր աշխատությունների համար, ուսումնասիրում եվրոպական ու ասիական մի շարք լեզուներ, Հա-

յաստանում գտնվող իր բաղմաթիվ ծանոթներին
խնդրում է արտագրել իրեն հարկավոր ձևագրերը,
լուսանկարել պատմական արժեք ունեցող հնու-
թյունները և այդ ամենն ուղարկել իրեն: 1858 թը-
վականին Ալիշանը նորից գործուղվում է Փարիզ՝
Մուրադյան վարժարանում դասավանդելու համար,
և 1859 թվականից դառնում է այդ վարժարանի
տեսուչը: Նրա տեսչության օրոք Մուրադյան վար-
ժարանը մեծ բարգավաճման է հասնում և այս-
տեղ այցելած Միքայիլ Նալբանդյանը գրվատան-
քով է խոսում վարժարանի ու նրա տեսչի մասին,
որի հետ նա համակազմական կապի մեջ էր:

1861 թվականին Ալիշանը հետ է կանչվում
վանք, իսկ 1866 թվականից նշանակվում Վենետիկի
Ռաֆայելյան վարժարանի տեսուչ: Նրա տեսչության
տարիներին վարժարանը համարվում էր Իտալիայի
լավագույն դպրոցներից մեկը: «Դպրոցի ամբողջ
կազմակերպության և ուղղության վրա տիրում էր
հայր տեսչի՝ Ալիշանի ոգին, — գրում էր Գրիգոր
Արծրունին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Վե-
նետիկում, — դպրոցն ուսումնասիրած լինելով կա-
րելի էր դադափար կազմել նրա ղեկավարի ուղղու-
թյան, բնավորության ու լայն համամարդկային
գաղափարների մասին: Ալիշանի անխաբախ, հա-
մակրելի, անկեղծ բնավորությունը, նրա լայն, մար-
դասիրական և հայրենասիրական անձնանվեր հան-
ճարը կերպարանավորվում էր դպրոցի թե՛ ամ-

քողջության, և թե՛ նրա յուրաքանչյուր մանրամասնության մեջ»¹:

1862 թվականին Ալիշանն աղատվում է տեղի պարտականությունից և մինչև իր կյանքի վերջին տարիները զբաղվում ստեղծագործությամբ՝ չվարելով ոչ մի պաշտոն: Այդ ժամանակաշրջանում մեկը մյուսի հոռից երևան են գալիս Ալիշանի կապիտալ մենագրությունները, որոնք որպես գիտնականի հռչակեցին նրան: Դրանցից են՝ «Քաղաքական աշխարհագրութիւն նկարացոյց պատկերօք» (1853), «Նշմարք և նշխարք Հայաստանի» (1870 թ., թարգմ. ֆրանսերեն 1872 թ., գերմաներեն՝ 1893 թ., անգլերեն՝ 1875 թ.), «Շրնորհալի և պարագա յուր» (1873), «Շիրակ» (1881), «Սիսուան» (1885 թ., թարգմ. ֆրանսերեն 1899 թ.), «Այրարատ» (1890), «Սիսական» (1893), «Հայքուսակ» (1895), «Հայ-Վենետ» (1896 թ., համառոտված թարգմանություն իտալերեն՝ նույն թվականին) և բաղմաթիվ այլ գործեր, որոնք մտել են հայագիտության ոսկե ֆոնդի մեջ և փաստական նյութի տեսակետից խոշոր արժեք են ներկայացնում: Ոչ պակաս արժեքավոր գործեր է տվել Ալիշանը գեղարվեստական ստեղծագործության ու թարգմանությունների ասպարեզում: 1852 թվականին Վենետիկում հրատարակվում է «Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացւոց» ժողովածուն, ուր

¹ «Մշակ», 1890, № 49—50:

նա թարգմանություններ էր ղեկեղել Բալրոնից,
 Պոպպից, Գրեյից, Միլտոնից և ուրիշներից: 1857 —
 1858 թվականներին հրատարակվում են նշանավոր
 «Նուագք»-ների հինգ հատորները (բոլոր հատոր-
 ները հետագայում վերահրատարակվել են), որոնք
 պարունակում են մոտ 350 անուն գործեր: 1860
 թվականին «Իտալիա» խորագրով հրատարակվում
 է Բալրոնի «Չալլո Հարոլդ» պոեմի չորրորդ
 երգի թարգմանությունը, կատարված Ալիշանի
 կողմից, որը, չնայած գրաբար լինելուն, լավա-
 գույն թարգմանությունների շարքն է դասվում:
 1866 թվականին հրատարակվում է «Նվեր տղա-
 յոց» արձակ գեղարվեստական գործը: 1869 — 1870
 թվականներին հրատարակվում են «Հուշիկք հայ-
 րենյաց հայոց»-ի երկու հատորները, որ սկսած
 1862 թվականից, հատվածաբար լույս էր տեսնում
 «Բազմավեպ»-ում: 1871 թվականին առանձին
 դրքուկով հրատարակվում է Շիլլերի «Երգի դան-
 գակն»-ի Ալիշանի գրաբար թարգմանությունը,
 և այլն:

Հիշյալ և ուրիշ աշխատությունների հրա-
 տարակումով Ալիշանն աստիճանաբար համակեր-
 սական ճանաչում է ստանում: 1886 թվականին
 ֆրանսիական ակադեմիան նրան շնորհում է Պատ-
 վո լեգիոնի շքանշան: 1887 թվականին նա ըն-
 տրվում է Իտալիայի Ասիական ընկերության պատ-
 վավոր անդամ, 1894 թվականին՝ Մոսկվայի հնա-
 րանական ընկերության անդամ: 1896 թվականին

Պետերբուրգի հնախոսական ընկերութիւնը Ալիշանին ընտրում է իր պատվավոր անդամների թիւում, իսկ 1897 թվականին ընտրվում է Ենայի Փիլիսոփայական ակադեմիայի անդամ և այլն։ Ալիշանին բարձր են գնահատել հայագիտութեան խոշորագույն ներկայացուցիչների կարրիերը, Վինտըշմանը, Բաումգարտենը, Բրոսսեն, Վեսելովսկին, Բրյուսովը և շատ ուրիշներ։

1901 թ. նոյեմբերի 9 (22)-ին սրտի պայթիւնից վախճանվեց Ալիշանը և թաղվեց ու Ղազար կղղում, ամելի քան 40 (թարգմանութիւններն էլ հաշված՝ մինչև 70) հատորանոց գրական ժառանգութիւն թողնելով հայ ժողովրդին։

Թե կոնկրետ որ թվականից է սկսել ստեղծագործել Ալիշանը՝ դժվար է ասել։ Նրա կենսագիր Ս. Երեմյանը նշում է, որ դեռևս Նոր-ընծայտրանում սովորելիս նա գրում էր բանաստեղծութիւններ և կարդում հանդեսների ժամանակ։ Այդ կարգի գործերից մեզ ոչինչ չի հասել, և հավանորեն դրանց ինքը՝ հեղինակն էլ առանձնապէս չի արժեքավորել։ Ալիշանի՝ մեզ հասած սկզբնական շրջանի մի քանի բանաստեղծութիւնները գրված են 1839 թվականին, իսկ որպէս ձևավորված բանաստեղծ նա հանդես է դալիս 1840 թվականից, այսինքն այն ժամանակվանից,

կրք սովորում էր Բարձրագույն կրթարանում:
Դեռ Մխիթար Սեբաստացու օրոք հիմնադրված
այս հաստատութիւնն ունէր մեկ նպատակ, պատ-
րաստել հնազանդ ու խոնարհ աշակերտներ, որոնց
«ամբողջ կյանքը պիտի ըլլա տրված հրամաններու
գործադրութիւնը» (Ա. Արփիարյան):

Սակայն Վարժարանի այս ծանր ուժիւմը թեև
ունեցավ իր անժխտելի ազդեցութիւնն Ալիշանի
վրա, բայց չկարողացավ նրան մինչև վերջ կտրել
արտաքին աշխարհից: Քառամյա երիտասարդ բա-
նաստեղծը, որի զգայուն ու վշտոտ սրտում արդեն
բուն էր դրել մաշող կարոտը գեպի իր հեռավոր
հայրենիքը, առաջին իսկ գործերում սկսեց տեն-
չանքով երգել ազատ կյանքը, բնութիւնը, անդորր
գիշերը, խոխոջացող առվակը, գիշերային կամ լու-
սարացի զով քամին, շնկշնկացող անտառը և այլն:
Այս հանդամանքը որոշակիորեն նկատվում է «Երգք
հանգրուանաց» խորագիրը կրող բանաստեղծա-
շարի լուրաքանչլուր ոտանավորն ընթերցելիս:
Հիշյալ խորագրի ներքո գետեղված 34 գործերի մեծ
մասն աչքի են ընկնում իրենց անմիջականութեամբ,
անկեղծութեամբ ու թարմութեամբ (տե՛ս «Առ
գեփիւռ ընդ ընդուգենեաւ», «Արուսեակ», «Լուսին»,
«Գիշեր», «Լերինք» և այլն): Սրան միանում է նաև
թախիծն ու տրտմութիւնը:

1843 թվականի հունվարից, Գ. Ալվազովսկու
նախաձեռնութեամբ և խմբագրութեամբ, սկսում է
հրատարակվել «Բաղմավեպ» հանդեսը, որի էջն-

րում իր գրական գործունեությունն է սկսում Ալի-
շանը: Այստեղ տպագրված նրա գործերը, որոնք
նույնպես գրված են գրաբարով, համեմատաբար
ավելի աշխարհիկ բնույթ ունեն և, նախորդի նը-
ման, պատկերում ու գրվածում են բնու-
թյունը: Գեղեցիկ պատկերների ու համեմատու-
թյունների միջոցով հեղինակը նկարագրում է գար-
նան ամիսները, բացահայտում նրանց դերը, նը-
շանակությունը և այլն:

Սակայն Ալիշանի սկզբնական շրջանի ստեղ-
ծագործության գերակշռող մասը կրոնական բնույթ
ունի: Նա ասածուն ու սրբերին նվիրել է բազմա-
թիվ ու բազմապիսի բանաստեղծություններ,
աղոթքներ, մաղթանքներ, ներբողներ, որոնք
անհրաժեշտ տուրք էին ժամանակին ու միջա-
վայրին և որոնք այսօր, հասկանալի է, ոչ մի
արժեք չունեն մեզ համար:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին է Ալիշանի
սուազին շրջանի ստեղծագործության բնութա-
գրությունը: Վանական միջավայրում, աղոթքնե-
րի ու կրոնական ջերմեռանդության մեջ մեծա-
ցած բանաստեղծը գեոևս վերջնականապես չէր
կտրվել ունալ աշխարհից: Մի զգայուն նյարդով
այնուամենայնիվ նա կապված էր արտաքին աշ-
խարհի ու բնության, իր հարադատների ու հեռա-
վոր, սիրելի հայրենիքի հետ: Եթե չլիներ այդ
կապը, Ալիշանն իր գրական գործունեության հա-
ջորդ շրջանում չէր կարող ստեղծել մի շարք

բարձրարժեք գործեր, որոնք նրան դարձրին հայ
պոեզիայի նահապետը:

* * *

Ալիշանի պոեզիայի երկրորդ՝ ամենահարուստ
ու բազմազան շրջանն սկսվում է 1847 թվականի
կեսերից, երբ «Բազմավեպ»-ում տպագրվում է
նրա «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծութունը՝
«Նահապետ» ստորագրությամբ:

Առաջինը, որ հենց սկզբից աչքի է ընկնում
վերոհիշյալ բանաստեղծության մեջ, այդ նրա լե-
զուն է: Եթե սկզբնական շրջանում երիտասարդ
վարդապետը գրում էր այնպիսի ծանրամարս գրա-
բարով, որ առանց լուրջ ճիգերի ու բառարանի ան-
կարելի էր լրիվ հասկանալ, ապա իր ստեղծագործու-
թյան երկրորդ շրջանից սկսած Ալիշանը գրում է
աշխարհաբարով, որը թեև բոլորովին զերծ չէր
գրարարյան ձևերից, սակայն անհամեմատ ավելի
մատչելի էր ընթերցողներին: Այս հանգամանքը մի
ամբողջ գլխով Ալիշանին բարձրացրեց իր ժամա-
նակակիցների համեմատությամբ: Իբրև իր դարա-
շրջանի այրող պահանջներն ըմբռնող մարդ, նա
հասկացավ, որ ժողովրդի հետ խոսելու համար ան-
հրաժեշտ է գրել «ռամկորենով», թեև վերջինիս
նկատմամբ նա առանձնապես դրական վերաբեր-
մունք չուներ: Ալիշանն իր ընտիր բանաստեղծու-
թյունները գրեց աշխարհաբար, մի հանգամանք,

որով պարզ կերպով ցույց տվեց իր ճիշտ կողմ-
նորոշումը լեզվի հարցում: Միանգամայն այլ է
Ալիշանի ստեղծագործական դիմանկարը աշխար-
հարար գրված գործերում: Դժվար ըմբռնելի, նման
հնչյունների կրկնման հետեանքով բառերի ժխտ-
քով հաղեցած գործերի փոխարեն հանդես են դա-
լիս մեղմ, հանդարտ, հուզաթաթալ բանաստեղ-
ծություններ: Հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրով
ու քնքշությամբ ի ջերմ սրտի տրոփումն է զգաց-
վում «Նահապետ» ստորագրությունը կրող հա-
մարյա բոլոր բանաստեղծություններում:

Հայո՛ց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել,
Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք,
Ո՛վ դու իմ սրտիս անմոռաց տեղիք,
Ահա գարունիկդ հղթել է, հասել
Ավաղ Մասյաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել:

Անհուն բերկրանքով, ջերմագին սիրով, պարզ
ու անպաճույճ տողերով բանաստեղծը երգում է
հայրենի երկրի շքեղ գարունը: Լեռներն ու հո-
վիտները գեղատեսիլ հարսերի նման զարդարվել
են երփներանգ գույներով, կապույտ սարերը դը-
լուխներին անմահական ծաղիկներից գույնզգույն
պսակներ են կապել, գետերի եզրերին բացվել են
իրենց պայծառ գեղեցկությամբ հմայող չքնաղ
շուշաններն ու կարմիր վարդերը: Մի տեղ սա-
րյակն է անմեղ նազանքով սկսել իր թավիչ երգերը,
մի այլ տեղ ուրախ հափշտակով արտույտն է

ճախրում ու ասես ավետում դարնան գալուստը։
Աշխույժ խայտալով դեպի կանաչապատ դաշտերն
են վազում չարաճճի դառներն ու ուլիկները, ամ-
բողջ բնությունն ասես ուրախանում է ձմռան
կապանքներից ազատագրվելու համար։

Բայց չքնաղ ու գեղատեսիլ բնությունը ուրա-
խության հետ մեկտեղ դառը վշտի արտասուքներ
է քամում ալեղարդ Նահապետի աչքերից, որով-
հետև օտար նվաճողները ճնշում ու ոչնչացնում
էին հայ ժողովրդին, կեղեքում, անլուր տանջանք-
ների ենթարկում նրան։ Այդ հանգամանքը խոր
վիշտ է պատճառել բանաստեղծին.

Բայց ափսո՞ս հիմիկ, որ չար թրշնամիք,
Իսկի չեն խնայել Հայոց աշխարհիկ,
Եկեղեցիք, վանք, դրատուն, դարպաս,
Ձարկել են թըրով հըրով դաս ու դաս.
Ձաղպն ընչոք տեղոք քանդել ու գերել,
Դեմ չորս հովերուն տըվել ու ցըրվել.
Ավա՞ղ քեզ, ավա՞ղ, Հայոց աշխարհիկ
Տուն երկնանման, փըլած տաղվարիկ...

Չնայած այս բոլորին, ավերված, հրի ու սրի
ճարակ դարձած հայրենիքը հավերժ սիրելի ու
պաշտելի է Նահապետի համար։ Նա իր հոգու
ամբողջ ուժով դատապարտում է այն մարդկանց,
որոնք մտածում են իրենց հայրենիքից հրաժար-
վել, կամ, որ ավելի սարսափելի է, դավաճանել
նրան։

Հայրենիքը սիրելի ու անփոխարինելի է, ինչ
էլ որ լինի, և ինչպիսին էլ լինի, այսինքն՝

Քանց օտար վարդ՝ քաղցը հայրենյացն է փուշ:

Գեղատեսիլ ու աննման դարնան ֆոնի վրա
պատկերելով ավերված Հայաստանը, հեղինակն
այդ հակադրության միջոցով ավելի է շեշտում իր
հեռավոր հայրենիքի մռայլ, արյունոտ իրականու-
թյունը: Այս հակադրությունն ավելի է ուժեղա-
նում, երբ հայրենասեր բանաստեղծն իրեն ներ-
կայացնում է որպես դառամյալ մարդ, որպես ծեր,
«ծաղիկ վաղանցուկ», որը, սակայն, անխարդախ
սիրով սիրում է իր հայրենիքն ու տենչում նրա
աղատությունը.

Բայց Նահապետի ի՞նչ ասեմ, ծերուկ,
Որ եմ քաջ դամեն ծաղիկ վաղանցուկ,
Իմ դարունս անցել ու հասել աշուն,
Ցամքած տերևուկս ըսպասեմ հոփուն.
Թե ե՞րբ ի լերանց ծոցուն փրչե խոր
Ձըդե անկըսկիծ դիս ի մահուն ձոր:

Այսպես է ներկայանում իր ընթերցողներին
Ալիշան-Նահապետը: Եվ պանդուխտ բանաստեղծի
վերջին ու միակ իղձն է թաղվել հայրենի հողում.

Ծեր Նահապետիդ տո՛ւր կահուղ հողիկ,
Որ քեզ պինդ սիրեց, Հայո՞ց աշխարհիկ:

Վերոհիշյալ ստեղծագործության կապակցու-
թյամբ հետաքրքրական է մի ուրիշ հանգամանք:
«Բազմավեպ»-ը բանաստեղծության վերջում կցում
է մի ուշադրավ ծանոթագրություն: Անվերապահո-

րեն «Հայոց դաշտերի Վիրգիլիոս կամ Հոմերոս» հայտարարելով «Հայոց աշխարհիկ»-ի հեղինակին, նշվում է, որ վերջինիս կյանքն ու գործունեութիւնը հիմնականում անհայտ է մնացել հաջորդների համար, որ միայն նրա մի քանի բանաստեղծութիւններն են պահպանվել ղանազան ոսկեփորիկների ու տաղարանների մեջ և այդպես հասել մինչև մեր օրերը: «Կերևնա թե աս Նահապետը քանի մը դար առաջ՝ Շահաբրասին ժամանակները Հայաստան մնացող ազգալիներեն ևղած է», — ավելացվում է ծանոթագրութիւն վերջում:

Սակայն ինչն է ստիպել Ալիշանին նման քալի դիմելու, այսինքն աշխարհաբար լեզվով գրված իր անդրանիկ բանաստեղծութիւնը որպէս ուրիշի գործ ներկայացնելու:

Հայտնի է, որ XIX դարի առաջին կեսում իր ամբողջ ուժով շարունակում էր բորբոքվել դրաբարի կամ աշխարհաբարի համաժողովրդական լեզու լինելու հարցի շուրջը մղվող բանակռիվը, որը դրականութիւն մեջ հայտնի է «գրապալքար» անունով: Այդ բանակռվում ակտիվ դեր ունեին Մխիթարյանները, որոնք, աշխարհաբարի կողմնակիցներին հակադրելու համար, գրում, թարգմանում ու գործում էին դրաբարով, իրենց տրպագիր օրգանում ջերմորեն ապացուցում, որ հայ ժողովրդի միակ լեզուն պիտի լինի միայն դրաբարը: «Բազմավեպ»-ը այլեայլ առիթներով բաղմիցս հայտարարել է, որ Մխիթարյանները ոչ մի-

այն չեն հրաժարվում այդ լեզվից, այլև համառո-
րեն պայքարում են նրա վերականգնման և ժողո-
վրդի մեջ արմատավորելու համար: Մխիթարյան
ավագ սերնդի ներկայացուցիչներ Ավգերյանը,
Թովմաճանը, Ջախջախյանը, Բագրատունին,
որոնք կրթվել ու դաստիարակվել էին գրաբարով,
հանդիսանում էին նրա ամենաջերմ պաշտպանն
ու կրքոտ պրոպագանդողը: Միանգամայն հասկա-
նալի է, որ այս պայմաններում 27-ամյա Ալի-
շանին, որը նոր էր միայն սկսել տպագրվել «Բազ-
մավեպ»-ի էջերում, անհնարին կլիներ մի անգա-
մից հակադրվել միաբանության ներսում տիրող
այդ ոգուն, հակադրվել անառարկելի հեղինակու-
թյուն համարվող «հայրերին» և հանդես գալ աշ-
խարհաբար բանաստեղծություններով: Այս նկատի
ունենալով է, որ Ալիշանը դիմել է հիշյալ անմեղ
կեղծիքին, որը լիովին արդարացնում է նրան և
որի նման այլ դեպքեր քիչ չեն հայտնի մեր գրա-
կանության մեջ:

«Հայոց աշխարհիկ»-ին համասարազոր տրա-
մադրություն է արտահայտում 1848 թվականին
«Բազմավեպ»-ում լույս տեսած «Ողբամ զքեզ
հայոց աշխարհ» բանաստեղծությունը, որը թեև
գրված է նախորդից մոտ մեկ տարի ուշ, բայց
ստեղծագործության ձևի, արտահայտած իմաստի
տեսակետից ասես նախորդի օրգանական շարուն-
ակությունն է կազմում: Դա մի սրտակեղեք, ա-
ղետարշ մորմոք է արյուն-ավեր դարձած Հայաս-

տանի, նրա կործանված հնությունների ու եղծված
արժեքների նկատմամբ:

Ողբամ, ողբամ, հազար ողբամ զքեզ Հայաստան,
Երբեմն բյուր փառաց տեղիք, հիմա դամբան,
Քո ծիրանիքն մերկացան, քո թագդ առավ,
Արիությունն հայկական ելավ թռավ:

Ինչպես այդ բնորոշ է «Նահապետ» ստորա-
գրությունը կրող բանաստեղծություններին, Ալի-
շանը պատմական մեծ էքսկուրսներ է կատարում,
ցույց տալիս, որ դեռ շատ հնուց համայն հայու-
թյունը տանջվել է, նահատակվել, հրի ու սրի ճա-
րակ դարձել: Դարերի ընթացքում, աշխատասեր
հայ ժողովրդի հրաշագործ ձեռքերով կառուցված
գեղատեսիլ քաղաքները, որոնց առջև իրենց գո-
ռող գլուխներն էին խոնարհում հարևան երկր-
ների քաղաքները, ավերված են ու վերածվել են մոխ-
րակույտերի: Ժողովրդի ողին արտացոլող և այդ
ողին սրբությամբ պահպանող գրական հուշարձան-
ները, թշնամիների կողմից անգթաբար հրկիզվում
են, դիտության փոխարեն տգիտությունն է թա-
գավորում: Եվ ծերացած, ահալոր եղեռնից ցնցված
Նահապետին ոչինչ չի մնում անել, քան ողբալ իր
սիրելի հայրենիքի ցավալի վիճակը:

Սակայն Ալիշանի այս «ողբ»-ը ամեն ինչ
տանուլ տված, հայրենի երկրի լավագույն ապա-
գալի հեռանկարը կորցրած բանաստեղծի լաց ու
կոծ չէ, ինչպես հաճախ մեկնաբանվել է մեր գրա-
կանության մեջ: Հայրենիքի դժբախտության հան-
դես ունեցած այդ «ողբ»-ն իր մեջ պարունակում

է բողոքի, ընդվզման, ակտիվ հայրենասիրության տարրեր, որն ամենեւին չի կարելի անտեսել: Խորենացին էլ իր ժամանակ ողբում էր Հայաստանն ու նրա պետականության անկումը, բայց կարելի է առանց սխալի մեջ ընկնելու ասել, որ դա սոսկ սուգ ու շիւղան էր: Ինքը՝ Ալիշանն էլ իր բանաստեղծության վերջին մասում ամենայն հստակությամբ այն միտքն է դարձացնում, որ թեև Հայաստանը գտնվում է քայքայման ու կործանման եզրին, որ թեև նա մոռացված է բոլորից, իր նախկին բարեկամներից ու մոտիկներից, բայց կգն ժամանակ, երբ կրկին ոտքի կենի, կդառնա Տիգրանի, Արտաշեսի ժամանակվա անկախ ու ազատ երկիրը: Կգն ժամանակ, երբ Հայաստանը՝ «Այն աշխարհ որ շատ աշխարհաց մայր էր» նորից կդառնա լույսի, դիտության, գրականության ու կուլտուրայի նշանավոր օջախ, դրքի ու զենքի իր դյուցազունն դավաճանների օգնությամբ կվերականգնի նախկին փառքն ու հեղինակությունը: Եվ փուլթ չէ, թե այդ երջանիկ օրը կլինի հայրենասեր Նահապետի վերջին օրը: Նա սիրով պատրաստ է «հող մտնել» միայն թե կրկին վերածնվի «նոր Հայաստանը»:

Այս հառաչանքս ըլլան ձեր ձայն, ձեր այս փափագ,
 Որ հանդարտիկ ելնե հոգյակս, երթա խաղաղ
 Գերեզմանիս ծագե արևն հայոց ծիծաղ...
 Ոհ, թող մեռնի ծեր Նահապետ, մտնու տապան,
 Այլ թող ելնի՝ ի տապանենն նոր Հայաստան:

Ճիշտ է, Ալիշանը ողջ Հայաստանի ու հայության փրկության գաղափարը կապում է աստծու հետ, գտնում, որ հայ ժողովրդի «մեղքերի» համար էր, որ աստված պատժեց նրան, կործանեց Հայաստանը, նույն աստվածն էլ կիրկի նրան, սակայն ամենևին չպետք է մոռանալ, որ նախ կրոնական դաստիարակություն ստացած և վանական միջավայրում ապրող ու գործող հեղինակից այլ բան էլ դժվար էր սպասել, և ապա, հետագայում դրած իր բանաստեղծություններում Ալիշանն աստիճանաբար հրաժարվում է աստծու միջոցով փրկվելու սին երազանքներից և հիմնականում իր հույսերը կապում ժողովրդի հետ:

1848 թվականին «Բաղմավեպ»-ում լույս է տեսնում Նահապետի «Հրազդան» արժեքավոր բանաստեղծությունը, որը ստեղծագործական մեծ պաթոսի, պատկերավոր ու հստակ լեզվի, գեղեցիկ մտածված պատկերների ու համեմատությունների շնորհիվ ամենայն իրավամբ Ալիշանի աշխարհաբար պոեզիայի լավագույն գործերի թվին է դասվում: Ամենևին պատահական չէ, որ «Հրազդան»-ը Յուլ. Վեսելովսկու կազմած «Армянская музыка» ժողովածուում 1907 թվականին ուսել ընթերցողներին ներկայացվելուց հետո (թարգմ. Ումանեց) կրկին անգամ թարգմտություն չարժանացավ 1916 թվականին (թարգմ. Շերվինսկի) և զետեղվեց Վ. Բրյուսովի կազմած «Поэзия Армении» ժողովածուում: Հայտնի է, վերջապես,

որ հիշյալ բանաստեղծության մասին մեծ հա իրշ-
տակությամբ էր խոսում Հովհաննես Թումա-
նյանը¹:

«Հրազդան»-ը գրված է հիմնականում այն
ձևով, ինչ հետադաշտում և սույն բանաստեղ-
ծության որոշակի ազդեցության ներքո Պատկա-
նյանը պետք է գրեր իր նշանավոր «Արաքսի ար-
տասուքը»: Հեռավոր պանդխտությունից, սիրտը
լի ջերմ ակնկալներով, վերադարձել է Հրազդանի
ափերի բնակիչն ու այդ ափերի ջերմ սիրահարը՝
Բարգենը: Նա հույսերով լի է, հավատացած, որ
ամեն ինչ կդադի նախկին գեղատեսիլ ու բարե-
կարգյալ վիճակում, կտեսնի իր սիրելի Խանատուկին,
ընկերներին, բարեկամներին: Սակայն ամեն ինչ
հիմնովներ փոխվել է: Ամայացել է երկիրը, ոչնչա-
ցել կանաչ անտառիկը, չկան այլևս հարազատ
տաղավարիկն ու սիրելի այգին: Գետի գեղածիծաղ
ափերին թագավորում է ավերն ու ամայությունը:
Եվ վշտացած Բարգենը ողբով դիմում է որբա-
ցած Հրազդանին.

Վա՛հ, մեր կանաչ անտառիկս ո՞ւր,
Ո՞ւր տաղավարիկս, ու՞ր մեր նըշխ,
Հովու՞ն եղան, թե ծովուն կուր.
Ու՞ր մեր տընակն, ու՞ր մեր այգիս.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ավու՜նք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

¹ Ա. Տերտերյան, հայ կլասիկներ, Երևան, 1944, էջ 45:

Բայց Հրազդանը ոչնչով չի կարողանում գոհացում տալ հայրենակարոտ Բաբգենի վշտագին հարցումներին: Նա «լռիկ լալով» իր ասիերին տեղի ունեցած անթիվ աղետների ու կոտորածների վրա, համակ տխրություն ու վիշտ դարձած, մռայլ տանում է իր ջրերը՝ անպատասխան թողնելով պանդխտին: Հուսահատված Բաբգենը ցավագին մորմոքում է.

Ա՛հ, անցուդնաց կղել ամեն,
Ա՛հ, անցուդնաց է հայաստան,
Զիս անմեկիկ թողած աստեն՝
Հետ անցնիս զնապ դուն այլ Հրազդան...

Անցի՛ր զընա, ջրիկդ հայրենի,
Արտսունք հերիք են Բաբգենի:

«Հրազդան»-ի մեջ արդեն որոշակիորեն դրսևավորվեց այն շատ հետաքրքրական առանձնահատկությունը, որն սկսեց նկատվել դեռևս քառասունական թվականների Ալիշանի պոեզիայում և հետագայում իր զարգացումը գտավ «Հայրունի» հատորում գետեղված գործերում: Այդ առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ հեղինակը որպես հայոց թշնամի հիմնականում ճանաչում է պարսիկներին: Բանաստեղծության չորրորդ տնում կարդում ենք.

...Իմ ընկերներն ու՞ր են, Հրազդան
Մի՞թե պարսիկն կդան գերուկ,
Մի՞թե ամենքն ի հո՞ղ մըտան.

Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ամուսնք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Սակայն հարց է ծագում, այս բանաստեղծութ-
յան մեջ Ալիշանն ինչո՞ւ է իր խոսքի սուր ծայրն
ուղղում դեպի պարսիկները: Չէ՞ որ, ըստ էութեան,
թուրքերն էին թշնամական հարաբերությունների
մեջ հայերի հետ, իսկ պարսիկները, 1828 թվակա-
նի Թուրքմենչայի հաշտութեան պայմանագիրը
չէին դրժել ամբողջ XIX դարի ընթացքում և
չդրժեցին այն մինչև մեր օրերը: Պատասխանը
պարզ կլինի, եթե նկատի ունենանք, որ նախ՝
Մխիթարյան միաբանությունը թուրքական օրի-
նատացիա ուներ և, հետևաբար, Ալիշանը չէր
կարող իր ստեղծագործություններում անդրադառ-
նալ թուրքական բռնակալութեանը կամ, առավել
ևս, պայքարի կոչեր նրա դեմ: Ալիշանը իր հետա-
գա ամբողջ ստեղծագործութեան ընթացքում կոչ
է անում կովի ելնել պարսիկների դեմ, իր հայրե-
նիքի դժբախտութեան պատճառը համարում է
առաջին հերթին պարսիկներին, ստեղծագործու-
թյան համար նյութ վերցնում հայոց պատմութեան
այն շրջանից, երբ հայերը մարտնչել են պարսիկ-
ների դեմ:

Սրան միանում է նաև մի ուրիշ, ոչ պակաս
կարևոր հանգամանք: Մեր գրականութեան դասա-
կան տրադիցիան հայոց պատմութեան բազմաթիվ
տվյալների հիման վրա սովորեցնում էր, որ հայե-
րի թշնամիները բոլոր ժամանակներում դերա-

դանցապես եղել են պարսիկները։ Սկսած վարդա-
նանց հերոսամարտը ներքողող Եղիշեից մինչև
XVIII դարի կեսերը, ավել կամ պակաս ուժգնու-
թյամբ այս տրադիցիան տիրապետող էր հայ գե-
ղարվեստական գրականության անդամատանում։
Այս տրադիցիան ժառանգել էին հայ գրողներից
շատերը, մինչև Ալիշանը եղած Մխիթարյան հեղի-
նակները, հարկավ՝ նաև Ալիշանը։ Ահա թե ինչու
նրա պոեզիայում «պարսիկ» հասկացողությունն
ունի շատ ավելի լայն իմաստ և համազոր է
«թշնամի» հասկացողությանը։

1848 թվականին սկսված Վենետիկյան հերո-
սամարտերը, ամբողջ աշխարհին հատակությամբ
ցույց տվեցին, թե ինչպիսի դուքադնական պալ-
քարի է ընդունակ այն ժողովուրդը, որն իրոք
կամենում է ազատ լինել բոլոր տիպի ճնշողներից։
Այդ դեպքերն սկսվեցին մարտի 19-ից, երբ ոտքի
ելած ժողովուրդը բանտից ազատեց նշանավոր
ռևոլյուցիոներ Դանիել Մանինին, որն անհապաղ
հավաքելով իր կուսակիցներին, ստեղծեց ժամա-
նակավոր կառավարություն և անցավ ապստամ-
բության գլուխը, սակայն պալքարն առանձնապես
բոլորովեց օգոստոս ամսվանից սկսած, երբ
Ավստրիական կառավարության կանոնավոր զոր-
քերը մարտական գործողությունների սկսեցին
ապստամբների դեմ։

Այդ պալքարի ամբողջ 17 ամիսների ընթաց-
քում անձամբ գտնվելով ապստամբած Վենետի-

կում և տեսնելով իր իրավունքների պաշտպանութ-
յան համար ոտքի ելած ժողովրդի պայքարը,
Ալիշանը դադարաւորական որոշ էվոլյուցիա է
ապրում: Այս մասին է խոսում այն հանգամանքը,
որ նա իր հայրենասիրական-մարտական բանա-
ստեղծութիւնների շարքը գրել է այդ թվական-
ներին՝ իտալական աղգային-աղատագրական շար-
ժումների ժամանակ և այդ շարժումների որոշակի
աղդեցութիւն ներքո: Վառոդի ծխի մեջ պարուր-
ված Վենետիկում մարտական շունչ էին ստանում
Նահապետի երգերը:

Իսկ սրա համար այլևս չէր կարելի նախկին
ձևով գրել, չէր կարելի սգալ ու լալ, այլ անհրա-
ժեշտ էր պահանջել, որոտալ և Ալիշանը կրկին
գիմում է գրաբարին: Հետաքրքիր է մի հանգա-
մանք. իբրոխտ, մարտնչող, պայքարի կոչող բա-
նաստեղծութիւնների գրելիս Ալիշանը գիմում էր
գրաբարին, իսկ երբ անհրաժեշտ էր խոսել մեղ-
մորեն ու հանդարտիկ՝ անդրադառնում էր աշխար-
հաբարին: Մեկը մյուսի հետեից հանդես են գալիս
գրաբարով գրված մրրկաշունչ, մարտակոչային
քնույթի բանաստեղծութիւններ, որոնք կազմում
են հայ գրականութիւն՝ այդ շրջանի լավագույն
դործերը: Հիշյալ բանաստեղծութիւնների շարքը
սկսվում է «Բազմավեպ»-ի 1848 թվականի ապրիլ
ամսվա համարում տպագրված «Սեպուհն Վասակ»
բանաստեղծութիւնը, որը պատկերում է հայոց
զորավար Վասակի մղած հերոսամարտը պարսիկ-

ների դեմ, նրա հաղթանակը և քաջերի հերոսական
մահը հայրենիքի համար: Հենց սկզբից Ալիշանը
խոսում է որոտի լեզվով.

Շունդն անեղ հնչէ վրիժապահանջ յԱրեաց դրանէն,
կորանաց կանգնումն առնել բիւրովք զօրօք հրոսօք,
ի մարտ մահահոտ մրըրկեալ Միհրան դէն յասպադէն՝
Վերացեալ վարդի հետեակօք, ձիովք, փըղօք.

Հապա՛ մանկտի դբաջս հայոց դարձուցէք,
Յարիւն ժանտից ըզսուսերս մերկացէք:

Հայոց դյուցազուն քաջերը խիղախաբար պատ-
րաստվում են կռվի, նրանց՝ օգնության են շտա-
պում «վիրք, հոնք և աղուանք», որոնք հայկական
բանակի հետ մեկտեղ, Վասակի հմուտ տառնորդու-
թյամբ, նետվում են կռիվ, ջախջախելու թշնա-
մուն: Սկսվում է արյունոտ, կատաղի մարտը:
Սկզբում պարսիկները փորձում են դիմադրել, բայց
հայոց քաջերը, դաշնակցած իրենց հավատարիմ
հարեանների հետ, հերոսության հրաշքներ են գոր-
ծում: Թշնամու սեպդունդ զորքը շուտով սկսում
է տեղի տալ, իսկ դրա փոխարեն էլ ավելի դյու-
ցազնաբար են կռվում հայերը: Մարտն ավարտվում
է պարսիկների պարտությամբ ու նրանց խուճա-
պլին, խալտառակ փախուստով: Այս բանը մեծ
ցնծություն է առաջացնում Վասակի հոգում: Բայց
միևնույն է, փախուստը չի կարող փրկել նրանց

լիակատար ջախջախումից: Դիմելով թշնամիներին, նա բացականչում է.

Ի դու՞ր ձեզ, ի դուր. ընդ ճանապարհդ այդ շի՛ք փախուստ
Համառօտեցան ձեզ արեւունքըդ թըխաթոյր,

Սակայն փառք ձեզ այս՝ բազկաւ քաջի դնալ ի կորուստ,
Հրաճօճ նիդակիս՝ արիւն բերան տալ ըզհամբոյր.

Հայո՞ց մանկտի, ընդ դիակունս ընթացէք,

Յարիւն ժանտից ըզսուսերս կրկնեցէք:

Փառավոր հաղթանակ տարած Վասակը դիմում է հայոց զորքերին մի կոչով, որն անշուշտ արտահայտում է նաեւ հեղինակի սկստիւ վերաբերմունքը, այն է՝ միշտ պատրաստ լինել հայրենիքի թշնամիներին դեմ պայքարելու, անհրաժեշտության դեպքում նրանց զենքով հակահարված տալու:

Հերոսական նման բնույթի գործ է նաեւ «Քաջակորոյն Մուշեղ ի ճակատամարտի Զիրաւայ» բանաստեղծութիւնը, ուր հեղինակն իրեն հատուկ խանդավառությամբ պատկերել է Զիրավի ճակատամարտում Մուշեղ Մամիկոնյանի ու նրա բանակի պայքարը պարսկական արյունոտ ծրարանների դեմ և նրա տարած հաղթանակը: Հեղինակն այստեղ առաջ է քաշել հայրենիքի դավաճանի հետ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը: Հայոց քաջերի գլուխն անցած, Մուշեղը կատաղի մարտերից հետո ջարդ ու փշուր է անում թշնամուն և կրնիակոխ հետապնդում աղվանների թագավոր Ուռնայրին, որը սարսափահար, մահն աչ-

քի առաջ, փախուսաի է դիմում: Նույն ձևով էլ
փորձում է ճողոպրել ու ազատվել դավաճան
Մերութան Արծրունիին, բայց՝

Կա'ց Արծրունիդ դու, կա'ց ամբարիշտ
Հայոց թագին հետախընդիր
Յարժան վարձուցդ հի՞մ խուսափես միշտ.
Ահա եհաս քեզ թագադիր
Սըմբատ առպետ դայս քեզ ի տրիտուր,
Կունտ գազաթանդ ածէ շամփուր
Արբանեակ հըրոյ, պըսակեաց հըրով
'Լ ե'րթ բաղմեաց ի դահ յԱրհմանի ժողով.

Ա'յս թագ, ա'յս գահ մատնըչաց,
Որք դրժեն հայ հայրենեաց:

Այս է Ալիշանի խորին համոզմունքը, որ նա
չփոխեց մինչև վերջ. հայրենիքի դավաճանը իր
արածի համար պետք է միայն կյանքով հատուցի:

Վերևում վերլուծված ստեղծագործություննե-
րի թեման, ինչպես տեսանք, վերաբերում է
հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանին: Գերա-
զանցապես պատմական է նաև Ալիշանի՝ այս
շրջանում ստեղծած մյուս բոլոր գործերի թեմատի-
կան: Սակայն պատմական անցյալին նվիրված նրա
բանաստեղծությունները որոշակիորեն տարբեր-
վում էին իր նախորդների հիշյալ բնույթի ստեղ-
ծագործություններից: Վերջիններս Հայաստանի
ովյալ ժամանակաշրջանի վիճակից բխող, նրա
առօրյա պահանջներից ելնող գործեր չէին: Դրանք
գրված էին ժամանակից ու տարածությունից

դուրս, կտրված ու հեռու հայությունից, հետևա-
բար և անհասկանալի էին ժողովրդին: Այդ բանա-
ստեղծությունները հոգևոր սնունդ, «սրտի խոսք»
չդարձան հայ ժողովրդի համար և եթե շլինեին
էլ՝ հայ գրականությունն ու հայությունը քիչ բան
կկորցնեին:

Այլ ևն Ալիշանի բանաստեղծությունները,
դեղարվեստորեն վերարտադրելով պատմական
իրականությունը, հեղինակը անդրադառնում էր
ժամանակի հուզող խնդիրներին, առաջադրում
կոնկրետ, որոշակի պահանջներ: Այս է հիմնական
տարբերությունը Ալիշանի ու նրա նախորդների
միջև, որն այնքան բարձրացնում է Ալիշանին:
Չմոռանաք, որ XIX դարի ընթացքում կուլիասում
ծալր առած պատերազմական գործողությունները,
ռուսական զորքերի հաղթական առաջընթացը հաս-
տատ հույսեր էին ներշնչում հայությանը, որ ար-
դեն մոտենում է թուրքական ու պարսկական
բռնապետությունից ազատագրվելու բաղձալի
ժամը: Ահա թե ինչու Ալիշանի հայրենասիրական
բանաստեղծություններն այնքան համահնչուն ու
համընթաց էին ժամանակի հետ: Նրանք զետեղ-
վում էին դասագրքերում ու դանազան ժողովա-
ծուներում, արժանանում արտատպությունների ու
թարգմանությունների:

Բացի այս, պատմական թեմատիկային ան-
դրադառնալիս մինչև Ալիշանը եղած հեղինակների
մոտ նկատվում է մի թերություն ևս. եթե նախորդ-

ների ստեղծագործութիւնների հերոսները բացառապէս արքաներ, նախարարներ և իշխաններ են, ապա Ալիշանի երկրորդ շրջանի ստեղծագործութիւններում որպէս կռիւող ուժ հանդես են գալիս հիմնականում զինվորները, «արի մանկունք», որոնց դիմում և խրախույս է կարգում բանաստեղծը՝ չանտեսելով, իհարկե, զորավարներին: Մի բան, որ, Ալիշանից անկախ, այնքան վարպետորեն արել է Խ. Արուստանն իր հռչակավոր «Վերք Հայաստանի» պատմաւեպում՝ պատկերելով ժողովրդին և նրա ծոցից ելած դյուցազնական առաջնորդ Աղասուն:

1848 և 1849 թվականներին պատմական թեմատիկայով գրված Ալիշանի բազմաթիւ հայրենասիրական բանաստեղծութիւններից հիշենք նաև հետևյալները. «Արտաշես Բ տօմարադիր», «Հառաչումն Գազկալ վերջնոյ», «Բանք Վահրամալ Պահլավունոյ», «Ողբք Հեթմոյ ի վերալ որդւոցն» և այլն: Նշված և բազմաթիւ ուրիշ գործերում Ալիշանը մերթ հանդես է գալիս որպէս կրքոտ ու ջերմ հայրենասեր՝ ազատագրական պայքարի ըմբոստ կոչ անելով, մերթ անկեղծ ցավում է իր քարուքանդ եղած հայրենիքի համար և Գազիկ թագավորի բերանով պահանջում ոտքի ելնել հայրենի երկրի հինավուրց փառքը պաշտպանելու համար, մերթ հուլիների ձեռքը դերի ընկած Վահրամ Պահլավունու բերանով ցավում իր հայրենի-

քի անդորության վրա և անեծք կարգում ստոր
դավաճաններին:

1848 թվականի վերջերին և 1849 թվականի
սկզբներին Ալիշանը դրում է իր «Վերջին երգ
վիրավոր բամբուհարին» բանաստեղծութունը,
ուր պատկերվում են հայրենիքի ազատության
համար մղած պայքարում մահացու վիրավորված
զինվորի կյանքի վերջին վայրկյանները: Աներկյուղ
հայրենասերների հետ միասին մարտադաշտ է
եկել նաև բամբուհար Փառենը, թշնամու հետ
դուպարելու անսասան վճռականությամբ լի, մար-
տընչել է խիղախաբար, սակայն թշնամին խոցել
է նրան.

Հետ սևահոն աղեղնավոր կըտըրճաց՝
Որ անգուման արունեն զդաշտըս ծաղկած,
Ես, որ անփորձ, անդետ նետի և սըրո,
Լուկ շարժելի զսիրտըս կըռվի և սիրո,

Եվ ևս Փառեն բամբուհար,
Հայոց քաջացս հավասար
Ընկնիմ ծաղիկ հողմավար:

Սակայն բանաստեղծության ինչպես ալս,
այնպես էլ հաջորդ տներում արտահայտված մոր-
մոքը, հրաժեշտի խոսքերը ամենեին չեն նշանա-
կում, որ Փառենը գեթ փոքր ինչ զղջում է տեղի
ունեցածի համար, զղջում, որ ինքը մասնակցել
է կռվին: Ընդհակառակը, Փառենի խոսքերը վկա-
յում են այն մասին, որ գիտակցաբար կռիվ մտած

զինվորը հայրենիքի փրկության համար որոշել է
կանգ չառնել ոչնչի առաջ և, անհրաժեշտության
դեպքում, իր կյանքը զոհել հայրենիքին: Ավելին,
կիսաշունչ վիճակում նա պահանջում է բերել իր
բամբիւր՝ վերջին անգամ երգելու համար:

Ար՝ ե՛կ հիմիկ կարմրուկ բամբուիկ իմ սիրուն,
Առջին, վերջին խաղ՝ իմ խամբած մատներուն.
Դեռ երգ մ' ունիմ, դեռ շունչ մ' ունիմ, ունիմ սեր
Զամենն հավսար Հայ հայրենյացս եմ տվեր.

Բամբուի՛կ, Փառեն կու մեռնի,
Ապրի՛ն սեր ու երգ հայրենի,
Բամբուի՛կ, մնա՛մք կենդանի:

Այսպես ուրեմն, մեռնել սիրելի հայրենիքի
համար՝ առանց վարանելու ու երկընտրանքի, և
մահը ծաղրելու համար՝ մեռնել երգը շուրթերին:
Հայրենասիրական միտնդամա՛յն առողջ մտայնու-
թյուն, որը այս բանաստեղծության մեջ դրսևոր-
վում է առավել ուժով:

«Վերջին երգ վիրավոր բամբուահարին»-ը մի
անհրաժեշտ աստիճան էր, որին պետք է հաջոր-
դեր «Մասիսու սարերն»:

«Բաղմավեպ»-ի 1849 թվականի մարտի հա-
մարում լույս է տեսնում Ալիշանի «Մասիսու սա-
րերն» խորագրով լավագույն բանաստեղծությունը,
որը նահապետ ստորագրությունն ունեցող մյուս
գործերի նման, գրված է երկախոսության ձևով:
Ստեղծագործության այս ձևը, որի մեկ-երկու

օրինակներին հանդիպում ենք նախորդների մոտ,
իր առավել զարգացմանն է հասնում Ալիշանի
այս շրջանի բանաստեղծություններում:

Վիճում են Մեծ և Փոքր Մասիսները, ըստ
որում նրանցից յուրաքանչյուրին հեղինակն օժ-
տել է միանգամայն ինքնուրույն քնավորությամբ:
Մեծ Մասիսը հանդուգն է, համարձակ, նրա խոս-
քերում հպարտության և ինքնավստահության ու-
ժեղ շեշտ կա: Փոքր Մասիսը, ընդհակառակը, հեղ-
նող է, կասկածոտ, քննադատաբար է վերաբերվում
տեղի ունեցող բոլոր դեպքերին, քննադատում է
անգամ իր «ավագ եղբայր» Մեծ Մասիսի ասած-
ները: Նա, այս կապակցությամբ վիճելով Մեծ Մա-
սիսի հետ, հոռետեսորեն ասում է:

Զի հիմիկ փոխվել է հայոց երկիր,
թէ փառք, թէ պարծանք անցել են, դնացել
Քո բարձր գլխեդ ի վայր են սահել:

Մեծ Մասիսը, իր արժանապատվությունը քաջ
գիտակցողի նման նրան տալիս է խրոխտ ու ան-
երկյուղ պատասխան. թեև հայոց գլխին եկած
այլևայլ դժբախտությունները նրան ծանր վնաս-
ներ են հասցրել, բայց դրանք բոլորը կանցնեն,
քանի որ կան հայությունը. ինքը, հայոց հինավուրց
սարն է, որ ժամանակակից է նույն, Ադամին, Հայ-
կին. մի սար, որը հրաբուխ է հասունացնում իր
մեջ, ահեղ ու զարհուրելի հրաբուխ, որը պիտի
ժայթքի, հուր ու կրակ տարածի ամենուրեք, այրի

ու մոխրացնի ամեն ինչ: Առաջարկելով մոտենալ
իրեն, իր ներսը նայելու համար, Մեծ Մասիսն
ասում է.

Գիտես թե մարած է զինչ հին կանթեղ
Բայց թե տամ քըչիկ մի քուքուրդի գեղ
Յանկըսկած դաշտերդ ամեն ի ման գա
Դու այլ հետ լերանց դողաս զինչ տըղա...
Թե ուզենամ նոր կանգնեմ ես սարեր
ՅԱրագած դեսպան զըրկեմ բարկ քարեր,
Բոցեղեն գետ մ' ալ հետ ածեմ վազան
Վա՛յ, որ դեմ կանգնի՝ լափե՛մ զինչ գազան.

Այսպես մոլեգնած է Մեծ Մասիսը, և Նահա-
պետի վերաբերմունքը որոշակիորեն «զինչ գա-
զան» լափող սարի կողմն է, որն հանդիսանում է
հեղինակի տրամադրությունների արտահայտիչը:
Այս իմաստով ամբողջ բանաստեղծության մեջ
խալառ բացակայում է թախծոտության այն ուժեղ
շեշտը, որ այնպես զգալիորեն առկա էր Նահա-
պետի նախորդ գործերում: Բանաստեղծությունն
ավարտվում է բնորոշ մի վերջաբանով: Երկու
սարերի խոսակցությունից հետո հանդես է գալիս
ինքը՝ Նահապետը, որը ոչ միայն չի փորձում
որևէ կերպ մեղմացնել Մեծ Մասիսի մարտաշունչ
տրամադրությունը, զսպել նրան, այլ ուղղակի կոչ
է անում՝ ավելի մոլեգնել, ավելի մրրկել, ավելի
շատ «ծըխիկ ծիրանի» շնչել: Այլ կերպ ասած,
Մեծ Մասիսի մեջ, սիմվոլացնելով հայ ժողովրդին

Ալիշանը կոչ է անում չհանդուրժել տիրողի լուծը,
չհուսահատվել անհաջողություններից, այլ ոտքի
ելնել ազատությունը նվաճելու, հայրենի երկիրը
փրկելու համար.

Շարժի՛ր, հա շարժիր Ավագըդ Մասիս,
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս
Շընչե՛, հա շընչե ծըխիկ ծիրանի,
Որ քո մանկըտյաց հուսո նշան ըլնի.
Ահա շարժեցավ Ավագըն Մասիս
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս
Ահա շարժեցան դաշտք Արարատա
Դո՛ւք այլ շարժեցեք, մանկըտիք հայկա:

Առանձնապես ուժգին է բանաստեղծության
վերջին քառյակը, ուր հեղինակը «Հայ մանկտի»-նե-
րին կոչի հորդոր կարդալուց հետո, հայրենիքի
ազատության սիրով բորբոքված և թշնամուն
ջախջախելու անխախտ վճռականությամբ լի, ինքն
է նետվում պայքարի, կոչ անելով հետևել իրեն,
դեպի Մասիս գնալու համար.

Շարժի՛ր, ահ շարժիր դուն այլ Նահապետ,
Մասեաց սարերուն շընչիկն առ մեկ հետ...
Ահա շարժեցավ ծեր Նահապետն այլ.
Ո՞վ դեպի Մասիս յուր հետ կառնու քայլ:

«Շարժվելու» այս անսքող կոչով էլ հեղինակն
ավարտում է իր բանաստեղծությունը:

«Մասիսու սարերն» բանաստեղծությամբ զեն-
քով հայրենիքը փրկելու գաղափարը մուտք է
գործում Ալիշանի՝ Նահապետ ստորագրությունը

կրող գործերի մեջ, նրա աշխարհիկ պոեզիայում. հենց դա էլ բանաստեղծություններին խրոխտ, մարտական բնույթ է տալիս: Այս հանգամանքն առանձնապես պետք է ընդգծել, որովհետև մեր քննադատական գրականության մեջ հաճախ է նըշվել, որ «Նահապետի երգերում Ալիշանի արտահայտածը սոսկ լավիան հայրենասիրություն է» (Լևո), որ «Ողբն ու արցունքն կկազմի Նահապետի հայրենասիրական տավղի ամենեն ուժեղ լարը» («Մասիս», 1890, № 39-42) և այլն: Մինչդեռ, ինչպես ակնհայտ է, Վենետիկի ռեզյուցիայի անմիջական ազդեցության ներքո Ալիշանի աշխարհաբար գործերում ևս ամենայն ուժով հանդես է գալիս այն մարտաշունչ տրամադրությունը, որ առկա էր նրա դրաբար բանաստեղծություններում:

Այդպիսի մի գործ է «Ի Հայկն և ի բաստ Հայկազանց»-ը, որը մի տեսակ նախապատրաստություն է «Բամ. փորոտան»-ի ստեղծման համար և հանդիսանում է Ալիշանի պոեզիայի ուժեղ գործերից մեկը:

...Հայկը կռվի է կոչում լուրավիճներին: Բելի սև հրոսակները արշավում են հայոց երկիրը ստրկացնելու, և թեև նրանք բազմաթիվ են, բայց Հայկն աներեր՝ լուրավիճներին տանում է նրանց դեմ կռվի, քաջ գիտենալով, որ իր երկրի ազատության համար մղած պայքարում իրենք պիտի հաղթեն:

Բոմբիւնք թմբկաց տոփեն լերանց ի լերինս.
Հայկայ հրաւէր վառէ զորդիս՝ դիւցազինս.
Ի հարաւոյ հեղեղեաց Բել բըռնաւոր,
Արի՛ք բնդդէմ. հարցին դարձցին կորակոր,

Խայտակն Հայկայ դհետ,
Որդիք զուղահետ՝
Հասին արծուիք երազունք.
Շկահեն յաղեղանց
Խումբք արի արանց
Թոթափին ցուրտ դիակունք.

Ալիշանը, գեղարվեստորեն վերախտադրելով
Հայկի ու Բելի՝ Խորենացու նկարագրած կռիվը,
աստիճանաբար լայնացնում է իր ընդգրկման
սահմանները և իրեն հատուկ թափով նկարագրում
ընդհանրապես հայերի պայքարը հանուն ազատու-
թյան, հիշատակում Հայկից շատ հետո ապրած,
բայց Հայաստանի անկախության համար պայ-
քարած գործիչներին: Բանաստեղծի խոր համո-
զումով հայերը պիտի հաղթեն ու չեն կարող
չհաղթել, որովհետև նրանց ոգեշնչում են հայ
ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսները:
Եվ ոգևորված Ալիշանը բացականչում է.

Օ՛ն, առաքինիք,
Բորբոքեալ հոգիք
Կեցցէ՛ աշխարհ մեր ի մեզ:

Հայերը փալլուն հաղթանակ են տանում,
ջարդ ու փշուր անում թշնամու՝ թվով գերազանց
զորքը, դարձնում են Շնոցա ի փախուստ: Ան-

սահման է հաղթողների ոգևորութիւնը, որ կարողացան մինչև վերջ պաշտպանել հայրենիքի ազատութիւնը, անսահման է իր՝ Ալիշանի հիացմունքը, և նա ավարտում է բանաստեղծութիւնը՝ գոչելով.

Կեցցու՛ք. կեցցե՛ն հայկազունք:

Հաղթութիւնը տարել ևն «Հայկազունք», և ուշագրավ է, որ այստեղ արդեն բացակայում է կրօնական ոգին: Եթե մինչև այդ Ալիշանը, սովորաբար, բանաստեղծութիւնների վերջում մաղթանքի մի քանի խոսք էր ասում աստծուն, ապա այստեղ այդ բանը չենք տեսնում:

1849 թվականին, երբ Վենետիկում ռեզյուցիոն-ազատագրական պայքարը իր գագաթնակետին էր հասել, Ալիշանը գրում է իր գրական գոհարներից մեկը՝ «Երգ ու գնացք ղօրացն հայոց ընդ Վահանայ Մամիկոնենոյ ի Շաւարշական դաշտին վրէժք, (Օն անդր յառաջ)» բանաստեղծութիւնը, որն ավելի հայտնի է իր առաջին քառյակի առաջին երկու բառերով: Դա նշանավոր «Բամ. փորոտանն» է, որը տարիներ շարունակ եղել է երգարանների անբաժանելի զարդը, և մինչև այսօր էլ կատարվում է զանազան երգիչների ու երաժշտականքների կողմից:

Բամ. փորոտան, բարձուստ բոմբիւք յԱյրարատեան
դաշտն ի վայր.

Արի արանց արիւնք յեռանդն առատանան ի

հրազայր.

Հրաւէր հայրենեաց հռչակի՝ նդ հանուր
Հողիք հայկազանց բորբոքին ի հուր.

Դեպի մարտ, իր քաջարի զորքերին դեպի
մարտ է առաջնորդում Վահանը, հետևյալ հորդորը
կարդալով նրանց.

«Որք երկնաւորի պսակին եք անձկոտ
Ու որ երկրաւորիս փառաց երկնահորդ,
Հասլ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
Հայրենավրէժքըդ հայկազունք,
Հասլ՝ օ՛ն, ի դէն դունդ առ գունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի դէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ
Ի դէն ի վրէժ, մի ձախ, մի յաջ

Օ՛ն անդր յառաջ
Մի ձախ մի յաջ
Օ՛ն անդր յառաջ
Յառա՛ջ, յառա՛ջ
Հասլ՝ օ՛ն, յառաջ:

Բանաստեղծութիւնը իր բովանդակութեամբ
նման է նախորդներին՝ հայերի կռիւլը Վահան Մա-
միկոնյանի գլխավորութեամբ, պարսկական հորդա-
ների դեմ ու նրանց փալլուն հաղթութիւնը: Ամ-
բողջ բանաստեղծութիւնը գրված է մրրկաշունչ,
մարտական ոգով, և հատկապէս ընտրված բառերը
աչնպիսի սպառնական բնույթ են տալիս բանա-
ստեղծութեանը, որը բացառիկ է Ալիշանի ամբողջ
ստեղծագործութեան մէջ: Նա ոչ մի տեղ այդպէս
ուղղակի, համարձակ ու աներկչուղ չի դիմել հայ

հանրութիւնը՝ ոտքի ելնելու, բռնապետութիւն լուծը թոթափելու կոչով: Պատահական չէ, որ այս բանաստեղծութիւնը 1850 թվականին Վատիկանում տպագրվելուց հետո մինչև օրս մոտ 40 վերահրատարակութիւն է ունեցել: Մարտաշունչ տրամադրութիւնք է հաղեցած ամբողջ բանաստեղծութիւնը.

Ի գուպարել մարտաշարդար դարշապարաց Արամայ՝
Գոռան կորդրիք, մոնչեն Մասիք, հոքնչեն սահանք,
Երասիայ.

Ի դռոհ, ի դռոհ տալ բիւրուցն ոտնատրոփ
Տատանին դաշտակք, յառնէ շռինդն ապշոսլ.
Կռուփ առ կռուփ կոփեն կմբայք, տէգ առ տէգ,
Դղորդ առնուն տարերք կորովեացն ի վէգ
Հասլ օ՛ն...

Կատաղի ճակատամարտը շարունակվում է. երկուստեք կռվում են խիզախարար, երկուստեք դեռին են տապալվում մահացու խոցված մարտիկները: Մամիկոնյանների ռազմադրոշը երևում է կռվի դաշտի զանազան մասերում, կռվի ամենավտանգավոր տեղերում, և ամենուրեք հայոց դյուցազուններին ոգևորում է նորանոր հերոսական սխրանքների համար: Ճակատամարտի ամենալարված մոմենտն սկսում է թուլանալ, հաղթութիւն արելը աստիճանարար թեքվում է հայոց զորաբանակների կողմը և հայերն սկսում են նեղել պարսիկներին: Հայերը, ներշնչված դրանից, կռվում են դյուցազունների նման, կռվում են՝ հե-

բոսականությամբ, իրենց նախահայր Հայկից և տ-
չմնալով: Մեծ է նահապետի ոգևորությունը. տես-
նելով պարտվող թշնամուն, նա կրկին հնչեցնում
է իր մրրկացալո քնարը.

Արի՛ք ի կռիւ քաջակորովքդ՝ ընդ կորակոր
հրոսն Արեաց
Հա՛յա համհարդք մեր բխրայաղթք, ձեզ նոր
հանդէսք են փառաց.

Թռի՛ք ի ռազմ, ի խազմ, առէք զէն և զարդ
երեսնիւք յըսնիւք հարուլ բեւրս հազարս,
Ի սուր ի սուսեր կարշնեղ յաղեղունս
Ըզսեաւ Սասանեանց ջարդել կառափունս
Հապ՛ օ՛ն...

...Եւ շատ պիտի տանջվեն հայերը պարսիկ-
ների անգութ կրնկի տակ: Շատ պիտի սգան, կա-
նաչք ալի մնան, մանուկները՝ որք, լացն ան-
պակաս լինի Հայաստանից: Դեռ երկամբ պիտի
քանդվեն ծաղկած շեներն ու գեղատեսիլ ավանները,
մոխիրների տակ մնա բովանդակ Հայաստանը:
Կարծում եք հայերը կովի չգիտնէ: Կարծում եք
ներանք չեն կարող անվեհեր կերպով երթալ «աս-
պարեղ քաջաց» և ցույց տալ, որ իրենք նշանա-
վոր նախահայրերի արժանավոր որդիներն են, «արի
արանց են մանկունք»: Եւ հայրենիքի համար
կենաց ու մահվան կովի ելած հայերն սկսում են
հաղթել թշնամուն ու ապա ստիպում ներան փա-
խուստի դիմել: Հիացած է Ալիշանը. անսահման
անպարփակ երջանկությամբ նա երգում է հակա-

ռակորդի խալտառակ, սարսափելի պարտությունը,
ուրախանում է՝ մարտադաշտում թափված նրանց
դիակները տեսնելով: Բայց Հայաստանն իր հո-
ղում պարսիկ չի կարող հանդուրժել, լինեն նրանք
կենդանի, թե մեռած, որովհետև այդ կնշանակելու
անարդիլ այն դյուցազուն հալ քաջերի սրբազան
նշխարները, որոնք իրենց կյանքը նվիրել էին Հա-
յաստանը թշնամուց պաշտպանելու ազնիվ գործին:

Օ՛ն անդը, ի բա՛ց հայկեան հողոյ հըսկայազանց
եւ սըրբոց

Ի բա՛ց ջուիր շըւառական մոխրապաշտիցըն
պըղծոց.

Դաշտք մեր մերժեսցեն դոսկրոտին անգամ

Արիւնք վըկայից դճապաղիսն անժամ.

Ոտն ընդ դիս տոռնեալ դարձցին ի փախուստ,

Մատնակուրծք ընդ հայս հայեսցին հեռուստ.

Հապ՝ օ՛ն...

Այս ոգով էլ շարունակվում է բանաստեղծու-
թյունը մինչև վերջ և ավարտվում մի շատ
գեղեցիկ պատկերով: Մամիկոնյանների մարտա-
դրոշը հպարտ ու վեհորեն բարձրացված է արյու-
նոտ ռազմադաշտի վրա, որպես համայն հայու-
թյան ազատության սիմվոլ:

Այս և նախորդ գործերի ուշադիր քննությունը
մեզ համար բացահայտում է Ալիշանի հայրենա-
սիրական պոեզիայի մի այլ դրական առանձնա-
հատկությունը: Հայրենասիրական գործերով

XIX դարում հանդես եկան ուրիշ հայ բանաստեղծներ ևս, որոնք, սակայն, կոչ անելով պալքարել թշնամու դեմ, հեշտությամբ սալթաքում էին այդ պալքարի սխալ մեկնաբանության դիրքերը, ըստ որի՝ հայերն ու պարսիկները ընդհանրապես պետք է ոխերիմ թշնամի մեան իրար, որ նրանց միջև պետք է թագավորի միայն անհաշտ, սերնդից-սերունդ անցնող ատելությունը և այլն: Նման շեղումներ, բարեբախտաբար, չենք նկատում Ալիշանի մոտ: Ճիշտ է, իր բանաստեղծություններում նա բազմիցս կոչ է անում անհաշտ պալքարի ելնել թշնամիների դեմ, ոչնչացնել Հայաստան մտած հրոսակներին, բայց հեղինակը նախ՝ դրանցից այն կողմ չի անցնում և երկրորդ՝ դա արվում է՝ ելնելով իր սիրելի հայրենիքը ազատված տեսնելու տարիներ շարունակ փախված իղձից, մի իղձ, որը նրան, ավանդ, վիճակված չէր իրականացած տեսնելու...

Այս բոլորից հետո հարց է ծագում. ինչպե՞ս էր Ալիշանը պատկերացնում իր շատ սիրելի հայրենիքի ազատությունը, ինչպիսի՞ հասարակական-քաղաքական կարգ էր երազում նա Հայաստանի համար:

Եվ այս հարցը պարզելիս մեր առջև կրկին կանգնում է Մխիթարյան կրոնավորը: Իր բազմաթիվ բանաստեղծություններում կոչ անելով ոտքի ելնել, պալքարել, թոթափել ստրկության լուծը, Ալիշանը Հայաստանում կամենում էր վերա-

կանգնված տեսնել ֆեոդալական Հայաստանի վարչատնտեսական կարգը: XIX դարում ապրող վարդապետն, այսպիսով, կամենում էր Հայաստանում տեսնել V դարի կարգերը: Սակայն սա ոչ թե Ալիշանի մեղքն էր, այլ նրա ողբերգությունը, որ արդյունք էր նրա ապրած միջավայրի:

Իտալական ուսուցիչի անկումից հետո, 50-ական թվականներից, Ալիշանի բանաստեղծություններում կրկին երևան են գալիս հուսահատական տրամադրություններ և ամենուրեք աստըծուն որոնելու ձգտում:

1851 թվականին Ալիշանը մեկնում է Լոնդոն՝ Ռաֆայելյան վարժարանի հետ առնչվող գործերով:

Սա երրորդ ուղևորությունն էր, որ կատարում էր նա իր կյանքի ընթացքում, միաբանության անդամ դառնալուց հետո: Եթե առաջին երկու ուղևորությունները արդյունավետ եղան նրանով, որ Ալիշանը իր ճանապարհին եղած քաղաքներում քննեց հայկական ձեռագրերը, պատմական և հնագիտական արժեք ներկայացնող հուշարձանները, հռոմի գրադարաններում գտավ և ուսումնասիրեց մի շարք հայերեն ձեռագրեր և հարուստ փաստական նյութ բերեց իր գիտական ուսումնասիրությունների համար, ապա այս ուղևորությունից վերադառնալով, նա իր հետ բերեց 25 բանաստեղծություններ, որոնք գրել էր ճանապարհորդու-

Թյան ընթացքում: Այդ գործերի մեծ մասն ար-
տահայտում է հեղինակի բուռն կարոտը դեպի
հայրենի երկիրը: Հայրենի երկրի հանդեպ պան-
դուխտի տածած կարոտն Ալիշանը երբեք այնքան
ուժեղ չի երգել, ինչպես այս գործերում: Ահա
դրանցից մեկը:

Անծանօթից ինձ հանդիպեալ եւ ասեն
Ողջո՞յն ընդ քեզ պանդուխտ, զիա՞րդ վայրքս իցեն.
Է՞հ, պանդուխտի մի՛ տայք ողջոյն, զի ոչ է.
Զայն ողջունիդ առ ունկն իմ՝ զօդ լոկ հընչէ.
Ես չգիտեմ ինչ ըզվայրաց կերպարան,
Բայց զի օտարք եւ հայրենեացս աննըման:
Ողջոյն, ո՞հ, այն ողջոյն՝ զոր տան սիրելիք.
Վայր՝ այն եւեթ, վայր՝ որ կոչին հայրենիք.
Այն ողջոյն՝ զեղ է սըրտի ցօղ զովարար,
Որ ըզտրտմեալս առնէ ծաղկունս իսկ դալար:

Ամենուրեք, ամեն քաղաքիսում բանաստեղ-
ծըն իր մենակությունը փարատելու համար որոնում
է հայրենի հուշարձաններն ու հայրենիքը հիշեցնող
վայրերը: Ոչինչ, ոչ Լոնդոնն իր համբավավոր
Թանգարաններով ու հուշարձաններով, ոչ Փարիզն
իր գեղեցկություններով, ոչ Վաթերլոյի դաշտն իր
պատմական հուշարձանով՝ Նապոլեոնին սիմվոլաց-
նող առյուծով, ոչ էլ չքնաղ Բրյուսելն ու Լա-
Մանշը հայրենասեր բանաստեղծին մոռացնել չեն
տալիս իր հայրենիքը: Եվ նա իր անպարփակ,
անեղբ կարոտը թափում է բանաստեղծություն-
ների մեջ:

Ո՛հ, կարօ՛տ, կարօ՛տ, զի՞նչ բուռն ի մարդում
քան դայս կիրս,
կարծեմ անմահից անդամ դու ըզսա, ՚րհավիրս
Ո՛հ, կարօ՛տ, կարօ՛տ, մեծ հեղձամբղձուկ զիս առնէ,
Յափուռս բացական, եւ այցելու ինձ ոք չէ...

...Երանի ինքը թռչուն լինիր, կարողանար
թռչել-անցնել այս անծայրածիր օվկիանոսն ու
տեսնել հարազատներին: Երանի զեփյուռ դարձած
գեթ մի պահ կարողանար դգվել իր սիրելի ընկեր-
ներին, համբուրել նրանց դեմքը, ուրախության
ջերմ խոսքեր շշնջալ նրանց ականջին: Որքան
ծանր, անտանելի է մենակությունը, օտար ու ան-
հրապույր միջավայրը: Կարծես այս խորթ, անծա-
նոթ մարդիկ անում են ամեն ինչ, որպեսզի ավելի
վշտացնեն տարադիր պանդուխտին, ավելի շատ
չեշտեն նրա անօգնական վիճակը:

Որ այս սրտմաշուկ կարոտի մեջ ավելի ուժ-
գին արտահայտված է դեպի հայրենիքն ու հարա-
զատներն ունեցած զգացումը, այդ որոշակիորեն
նկատվում է ամենուրեք: Բանաստեղծություններից
մեկն, օրինակ, սկսվում է «Կրկնակի պանդուխտ
եմ դարձել իմ հայրենիքից ու մտերիմներից»
ձևով, և մինչև վերջ էլ հեղինակը զարգացնում է
այդ միտքը: Հայրենիքի կարոտի այս հին, ցավոտ
մորմոքն էր, որը տեսանք Ալիշանի սկզբնական
շրջանի գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ,
որը կրթոտ ու շոնդալից հայրենասիրության փոխ-
վեց երկրորդ շրջանի սկզբում և այժմ էլ շարու-

հակում էր արցունքներ քամել բանաստեղծի
աչքերից...

Այս բանաստեղծությունների գերակշիռ մասը,
«Բանք պանդխտի» խորագրի ներքո, ամփոփված
են «Նուագք»-ի 5-րդ հատորում: Պանդխտության
մեջ իր այրող կարոտը մեղմելու համար Ալի-
շանը թարգմանում է Բայրոնի «Չայլդ Հարոլդ»
պոեմի չորրորդ երգը, և այս թարգմանությունն
առավել հստակությամբ բացահայտում է Ալիշանի
ժանր հոգեվիճակը: Հայտնի է, որ «Չայլդ Հարոլդ»
պոեմի չորս երգերը իդեալական տեսակետից տար-
բերվում են իրարից: Ի տարբերություն առաջին
և երկրորդ երգերի, ուր հեղինակը պատկերել է
իրեն հասարակութունից վեր դասող, այդ հասա-
րակության օրենքները արհամարհող անհատին,
որը փառաբանում է կռիվը, տարերայնությունը,
բուռն ու անկաշկանդ կրքերը, չորրորդ երգի հերո-
սը հանդես է գալիս որպես տիեզերական վշտի
երգիչ: Նա հիասթափվել է ամեն ինչից, մարդկան-
ցից, միջավայրից, իր ճակատագրից և տեղ չի
գտնում իր համար, որովհետև կորցրել է հոգեկան
սնդորը, երջանկությունը: Հիշյալ տրամադրու-
թյունները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն Ալի-
շանի տրամադրության հետ: Առհասարակ Ալի-
շանը շատ է սիրել ու կարդացել Բայրոնին,
լոնդոնում եղած ժամանակ այցելել է նրա տուն-
թանգարանը և հիացմունքով նկարագրել այն:

Երկրորդ շրջանի վերջերից սկսած՝ Ալիշանի մոտ կրկին շատանում են կրոնա-միատիկական բանաստեղծությունները, նա սկսում է հոսանատորեն աղոթել, կամ գրել մռայլ, հոռետեսական բանաստեղծություններ: Այսպիսի բանաստեղծություն է 1858 թվականի ապրիլ ամսին Ճաղմա-վեպ-ում տպագրված «Լուսընկայն դերեդմանայ հայոց»-ը, որը առավել հստակությամբ ցույց է տալիս, որ 40-ական թվականների վերջերին մարտ ու մրրիկ երգող բանաստեղծը այժմ հակվել էր դեպի միատիցիզմն ու հոռետեսությունը: Բանաստեղծությունն սկսելով գեղեցիկ մի պատկերով, որ լուսնյակը «աստվածավառ լապտեր է»՝ դրված երկրն քոմ գիշերն առաջնորդ լինելու համար, հեղինակը գրում է.

Կացի՛ր արև, ետ կացիր, մ' ե' ըներ յերկինքըդ
կապույտ
Թող լուսնեկիդ ի ման գալ, դեռ ի մեջ թուխ
ամպերույտ.

Կա'ց, կա'ց լուսնակ, դու առաջ, լեռնե ի լեռ, սարե
սար,
Մեջ ձորերուս, խորերուս, անցիր հուշիկ հավասար.
Քեդ հետ ունիմ ես դանդառ, քեդ նահապետն
ունի բան,

Սիրտըն յերկուս է ճըղքած և ցավերն, ո՛հ, դանադան:

Հեղինակն սկսում է մի սրտառուչ ողբ, աղե-խարշ սուգ ու լաց իր ավերված հայրենիքի ու ոտնահարված հուշարձանների համար: Ինչպես և

նախորդ գործերում, այստեղ ևս Ալիշանը պատ-
մությունից դուրս է կոչում հայոց անցյալի փառ-
քը կազմող մարդկանց՝ Հայկին, Արամին, Տրդա-
տին, Վարդան և Վահան Մամիկոնյաններին, հի-
շելով նրանցից յուրաքանչյուրի կատարած մեծա-
գործությունները հայրենիքի համար, շեն ու ծաղ-
կուն հին Հայաստանը հակադրում է մռայլ ներ-
կային:

Ահ, գերեզմանքն են հայոց, որ ոչ ևս են
յաշխարհի,
Մաշած նըշխարք մեր հարանց, թաղված ի խոր
խավարի:

Այսպես, ամենուրեք գերեզման է ու մահ,
ամենուրեք փռված են անտեր ու անթաղ մեռել-
ներ, համայն Հայաստանը դարձել է մի վիթխարի
գերեզմանոց: Իր ավերված հայրենիքի համար, ու
այդ հայրենիքի վրա դառնորեն ողբում է Նահա-
պետը, լալիս է անսփուփ ու միայնակ:

Քիչ ավելի ուշ, 1863 թվականին Ալի-
շանը գրում է «Հայ հանճար» բանաստեղծու-
թյունը, որը «Բաղմավեպ»-ում չի տպագրվել և
առաջին անգամ հանդես է եկել «Հայրունի» հա-
տորի երկրորդ հրատարակության (1867) մեջ: Գի-
տենք, որ դրանից մի տարի առաջ, 1862 թվա-
կանին տեղի էր ունեցել Զելթունի հռչակավոր
ապստամբությունը, որն անսահման ոգևորությամբ
էր համակել ամբողջ հայությանը, և որի մասին

այնքան դրվատական բանաստեղծություններ էին
դրել հայ բանաստեղծները: Այդ տրամադրությունն
էլ որոշակիորեն նկատելի է «Հայ հանճար»-ում:
Բանաստեղծության սկզբում հեղինակը ողբում է
հայրենիքի անցած փառքը, որ՝

Այն աշխարհ, որ շատ աշխարհաց մայր էր,
Որ սփռեց զազգեր մինչ ի ծայր երկրի
Արդյամբք իր հողուն, մատամբք ճարտարի
Լեցուն զրկերով տաներ ու բերեր,
Զանազան բերքեր,
Անցե՛ր է, անցեր:

Այս ձևով սկսվող բանաստեղծությունը, սա-
կայն, ավարտվում է ոգևորության ուժեղ շեշտե-
րով. թեև Հայաստանն այժմ զրկվել է իր նախ-
կին հղորությունից ու մեծությունից, թեև չունի
Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան ցնցող իր հե-
րոսները, չունի նախկին փառքից ու պարծանքից
ոչինչ, բայց Հայաստանը քանդված ու մոխրա-
կույտ չէ, անկենդան անապատ չէ, որ՝

Հայաստան անկեր,
Բայց ո՛չ է անցեր.

Իսկ բանաստեղծության վերջին քառյակում
Ալիշանը կրկին դառնում է նույն կրակոտ հայ-
րենասեր բանաստեղծը, ինչ-որ էր, ասենք, 1849
թվականին.

Կերդնու Նահապետ, կանչե ձեզ հայե՛ր,
Հանճարն է մեզ կյանք, ըզնա վառեցեք

Մեծ, պղտիկ՝ աշտոր սիրով վառվեցեք...
Ծագե՛ հայ հանճար, փայլե բոլոր բոցեր,
Իմանա՛ն ազգեր,
Թե հայք չե՛ն անցեր:

Այս Ալիշանի հայրենասիրական քնարի վերջին սյուսթիումն էր և միաժամանակ դադարեցան հետը բանաստեղծությունների ասպարեզում, որին նա այլևս երբեք չհասավ:

* * *

Պոեմներն ընդգրկում են Ալիշանի ստեղծագործության ամբողջ ժամանակահատվածը, գրեթե ամենասկզբներից մինչև ամենավերջը: Առաջին պոեմը՝ «Միհրան Յալգախոհք», գրվել է 1841 թվականին: Պոեմն ընդհանրապես, և նրա կրոնական բնույթի վերջաբանը հատկապես, նրան դարձնում են հիմնականում կրոնական-կլասիցիստական գործ, որը շատ զուգահեռներ ունի ինչպես Մխիթարյան նախորդ հեղինակների, այնպես էլ Ալիշանի առաջին շրջանի գործերի հետ: Սակայն որոշ նմանություններ հանդերձ, սույն պոեմը զգալի խոտորումներ ունի կլասիցիզմից: Նախ՝ «Միհրան Յալգախոհք»-ը չունի կլասիցիստական պոեմներին հատուկ որոշակի և հստակ սյուսթեմային գիծը:

Հայտնի է, որ այդ ուղղությանը պատկանող պոեմներն ունեն իրենց նախապատրաստությունը, դեպքերի զարգացման շաբաղրանքը, կուլմինա-

ցիան, ապա լուծումը: Այդ բանը չկա Ալիշանի պոեմում: Ինչպես տեսանք, դա փաստորեն հեղինակի ողբն էր իր ընկերոջ մահվան առթիվ, և թեև այդ ողբի ընթացքում վերաբառադրվում են այս կամ այն դեպքերը, բայց դրանք բնավ էլ սյուժե չեն կազմում և հաճախ իրար հետ ոչ մի կապ չունեն:

Այս բոլորից հետո պարզ է, որ վերոհիշյալ պոեմի ստեղծումով հեղինակը զգալի ճեղքվածքներ է առաջացնում կլասիցիզմի ուղղության մեջ և ռոմանտիկական պոեմ ստեղծելու ուղին հարթում¹: Այդ ամենն Ալիշանը դարդացրեց հաջորդ՝ «Դատաստան Վասակայ մատնչի» պոեմում և իր ավարտին հասցրեց «Պլպուլն Ավարայրի»-ում:

1847 թվականի հոկտեմբերին «Բազմավեպ»-ը հրապարակում է Ալիշանի՝ «Նահապետ» ստորագրությունը կրող ընտիր գործերից մեկը՝ «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմը: Վերջինս ոչ միայն Ալիշանի, այլև XIX դարի հայկական հայրենասիրական քնարի լավագույն նմուշներից մեկն է, որի մասին դրվատանքով են արտահայտվել հայ իրականության գրեթե բոլոր նշանավոր գեմքերը: Պոեմը թարգմանվել է ռուսերեն (հատվածներ. թարգմ. Վ. Բրյուսով), իտալերեն (հատվածներ. թարգմ. է. Տեդա), գերմաներեն (ներածությունը. թարգմ. Ա. Հովհաննիսյան և Արտուր Լալայտ),

¹ Մանրամասն տե՛ս մեր «Հայկական կլասիցիզմի մի քանի գծերը» հոդվածում: «Տեղեկագիր», 1957, № 12:

իսկ հայերեն ունեցել է մի քանի հրատարակութ-
յուններ: Թե որքան բարձր է դնահատվել Ալի-
շանի այս պոեմը, վկայում է նաև այն հանդաման-
քը, որ նրա հեղինակին ժամանակակիցները տվել
են «Ավարայրի սոխակ» մականունը, իսկ պոեմը,
մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ, մի քանի ան-
գամ արտատպել են հայկական զանազան պարբե-
րականներ:

«Նահապետի» ցիկլին պատկանող մյուս դոր-
ծերի նման սա ևս խոսակցությամբ է սկսվում և
վերջանում խոսակցությամբ, այն փոքր տարբե-
րությամբ, որ սկզբում հեղինակը դիմում է լուս-
նյակին, իսկ վերջում, կռվից հետո, Ավարայրի
դաշտ եկած սոխակին: Պոեմի սկզբում, դիմելով
լուսնյակին, հեղինակն ասում է.

Ո՞նց դաս իմ լուսնակ հեզիկ ու հանդարտ
Համասփյուռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,
Եվ ի Նահապետս՝ որ մըտոք մոլար
Գիշերաժամիկ ժուռ դամ յԱվարայր
Ուր քաջ ու աննման հարք մեր հայկազունք
Ընկան դեռ հսկա, կանգնեցան զվարթունք:

Սա ոչ թե խոսակցություն է, այլ ավելի շուտ
հեղինակը մտորում է բարձրաձայն և իր խոհերին
հաղորդակից անում լուսնին: Գեղարվեստական
ստեղծագործության այսպիսի ձևը ավելի աշ-
խույժ ու դինամիկ է դարձնում պոեմը:

Այնուհետև, թշնամիների դեմ մղվող ահեղ
ճակատամարտում հայրենիքի աղատությունը

պաշտպանելու համար ընկած քաջ ու առաքինի
նախնիների հետնորդներին դիմելով, նահապետն
ավելացնում է.

Թե կիսահողի պըլպուլիս նըման
Ձենիկս հասնի ձեզ, որդի՛ք Թորգոմյան,
Որդի՛ք, որոնց հարք քաջք ու առաքինիք
Լըցուցին զգաշտեր, գըրքեր ու գերկինք,
Թե ի ծով սրտիդ կաթիլ մ' արունիկ
Կաթե հայ աղբյուրն կամ Պահլավիկ,
Թե զփառքն հայրենյաց ձեզ այլ գըրք փառս,
Հետ նահապետիս ելեք ի յԱրտազ:

«Քաղցրաղբուցիկ» «Պըլպուլը» Եղիշեի հողին
է, որ ձմեռն անասպատում լաց լինելով է անց-
կացնում, իսկ ամառը գալով Ավարայր կանչում է
Վարդանին՝ իրեն ձայնակից լինելու համար: Այս
գեղեցիկ պատկերի միջոցով հեղինակը սիմվոլաց-
նում է Ավարայրի երկու հերոսներին՝ Եղիշեին
ու Վարդանին, որոնք չնայած ընկան, բայց հա-
վերժ կենդանի են սերունդների հիշողության
մեջ: Ըստ որում Ալիշանի Եղիշեն ամենևին էլ
այն մոլեռանդ կրոնավորը չէ, ինչպես նրան հա-
ճախ ներկայացրել են Մխիթարյան մի քանի
գրողներ: Ինչպես ճշտորեն նկատում է ակադ.
Ա. Տերտերյանը՝ «Ալիշանի մոտ Եղիշեն որևէ
կրոնական հանգամանք չունի, նա հանդես է դա-
լիս իբրև մի քաջ, մահից չվախեցող և որոշ
նպատակի հաստատապես ձգտող կորովի գործիչ»:
Եվ իրոք, Եղիշեն բոցաշունչ հայրենասեր է ազա-

տագրական պատերազմի գաղափարական ղեկավարը. այդ շատ գեղեցիկ ձևով է պատկերել Ալիշանը: Ընդհանուր առմամբ՝ գեղեցիկ պատկերներն ու համեմատությունները, պատկերավոր խոսքը հատկանշական են Ալիշանի պոեզիայի համար, սակայն այստեղ, «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմում այն հասնում է իր գագաթնակետին: Ահա թե ինչպես է նկարագրված ռազմադաշտը՝ ճակատամարտի նախընթաց գիշերը.

Կես գիշերն առել էր գիշերավար
Լուսնակն ամպի տակ բացխրիիկ խաղայր
Մինչ հովն շրջկոտ կախ թևոքն յանտառ
Օդոց և ծառոց հանգիստ կու կարգայր:

ԶԱվարայրի մութն և կանաչ ծոցիկ
Ծայրե ծայր ճըղքեր Տրդմուտն հանդարտիկ
Մետաքսանման անձայն խառուտիկ
Թավլեցընելով հազար բյուր ալիք:

...Բայց այդ հանգստությունն առերևույթ է. երկու կողմն էլ տենդագին պատրաստվում են հաջորդ ահեղ օրվա համար: Այդ գիտեն բոլորը, գիտե և ինքը Վարդանը, որ գիշերային տարածամ պահին մենակ ու մտադրաղ շրջում է դաշտում, մտածելով այն վաթսուհազար «դադրած քաջերու» մասին, որոնց նա առավոտյան պետք է կռիվ առաջնորդի: Հայոց բանակն իր անվեհեր զորավարի ղեկավարությամբ բազմաթիվ հաղթանակներ է շահել, շատ անգամ փախուստի մատնել հայրենի երկիրը խուժած և նրան ստրկացնել ցանկացող ոսոխներին:

Եւ այսօր էլ, ահեղ ճակատամարտի նախօրյակին,
միանգամ ես Վարդանը մտքում կշռադատում
է իրադրությունը, կռահում նենգ ստիսի բոլոր
հնարավոր մեքենայությունները՝ նրան արժանի
հակահարված տալու համար: Այդպես է արել Վար-
դանը, հիսուն ճակատամարտեր շահելու իր հարուստ
փորձից ելնելով, և այդպես էլ անում է այժմ,
մտադրադ ճեմելով համակ քուն մտած վիթխարի
ռազմաճակատում:

Բացվում է հաջորդ՝ արյունալից օրվա առա-
վորը.

Դեռ չէ արեղակն ըզգլուխըն հանել,
Երկու բանակներն ըզգաշտն են բըռնել
Զեռ ջուխտակ բերդեր դեմ առ դեմ կանգնել
Յիրար կուգեն գալ փշրիլ ու փըշրել:...

Մեկ շարժումն ահեղ, մեկ ահեղ հոսան
ԶԱրտաղն է բըռներ թնդմամբ կայծական,
Ոչ լուկ պատերազմըն թըշնամության
Այլ զտարերքն ամեն կարծես ավրել դան:

Արյունոռշտ կռիվը բորբոքվում է, բանակնե-
րը վիթխարի բերդերի նման իրար են բախվում,
վիրավորների ու ռաբի տակ ընկնողների ցավա-
դին ճիչերը օդն են սղոցում, ձիերի ու մարդկանց
ոտնատրոփից թնդում է Ավարայրի դաշտը և
թվում է, թե մոլեգնած մարդիկ կամենում են
տիեզերքն անգամ քար ու քանդ անել: Ու իրար
կոտորող, իրար խողխողող այդ ահուկի դանդվա-
ծի մեջ, կայծակի նման աջ ու ձախ է նետվում

հայոց քաջերի հողին՝ խիղախ վարդանը, ոգևորում է հուսահատվածներին, կռվի, սխրանքների է կոչում խիղախներին, հորդոր է կարդում վախկոտներին:

Հանց խառըն խըմբեն քաջ մի հեծելվոր
Բարձր երիվարի վերա կանգնավոր,
Վեր վեր վազելով զինուր ճոճավոր,
Նետվի թշնամյաց մեջ քանց դունտ հրավոր:

Պըղինձ դըլխանոցն ու գրեհ երկաթի
Արևուն շողեն կու փայլվալկըտի,
Ճերմակ փետուրներն ի սաղավարտի՝
Կարծես թըռցընեն ըղբաջ դոյն մանկտի:

...Արյունը հոսում է Տղմուտ գետի նման,
դաշտի խոտերն ու ծաղիկներն անգամ կարմրում
են, և թվում է, թե օդն էլ արյան փոշով է հագեցած:
Ընկնում են պարսիկները, փղերի ու ձիերի
ոտների կոխան գառնում, ընկնում են շատերը
նուե հալ ավադանուց, զինվորներից, պատերազմի
ղեկավարներից: Ընկնում են անվեհեր Գարեգինը,
Ռոստոմը, Վռամիկը, շուտով ընկնում է Արշակը,
թշնամուց խոցված իրենց մահն են գտնում Արշավիրը,
Արտակը, Սորենը...

Արյունոտ ալդ պալքարում ընկածներին ու
ընկնողներին նկարագրելով, Նահապետը մրմընջում է.

Վասըն քո ընկան, աշխա՛րհ իմ հայոց,
կըտրիճք աննըմանք վեհք հյուսիսայնոց:

Եվ վերջապես՝ թշնամուհն ահռելի ջարդեր տա-
լուց հետո ընկնում է նաև Վարդան Մամիկոնյանը:

Եվ իբրև արժվին ի սարից քարանց
Սլացավ ի դընդե քաջացն հայկազանց
Մեկիկ նիզակավ ընդ Պարսից գունդն անց
Նե՞տ էր որ թըռավ թե՛ հուր փայլականց...

Սոսկացան սըրացան պարսիկքն հապըշտապ
Աչք քաջին սրիռեց նոցա սև սարսափ
Գիշերըն խոնավ իջավ գինչ տարափ...
Լու՛ռ կացեք... Վարդանն է հոս ի մըրափ...

Պոեմն ավարտվում է մի գեղեցիկ պատկերով:
Ռազմադաշտն է, պատերազմից հետո: Մարտն
ավարտվել է: Ամենուրեք արյան մեջ թափված
են հայերի ու պարսիկների դիակները: Գիշեր է,
թագավորում է ծանր, մեռելային լռությունը: Եվ
հանկարծ, մեռելների այդ թագավորության մեջ,
անկենդան դաշտում երևում է մի կենդանի անձ-
նավորություն: Նա շրջում է արագ ու փութկոտ,
աշխատում դիակների մեջ դտնել ինչ-որ մեկին:
Դա Եղիշեն է: Նա կանգ է առնում Վարդանի դիա-
կի առաջ: Մեռած—լուծ դաշտի վրա տարածվում
է Եղիշեի սրտակտուր ողբը՝ «Վարդան, Վարդան»:
Եվ Եղիշեին ձայնակցելով, ամեն առավոտ դա-
լով նույն տեղը, բլբուլն էլ կանչում է՝ Վարդան,
Վարդան...

Բնորոշ է պոեմի վերջին քառյակը, որը հըս-
տակ ցույց է տալիս, թե ինչպես Ալիշանը պատ-
մական թեմատիկայով դրված երկերը անպայման

կապում էր իր ժամանակի հուզող դեպքերի հետ,
այսպիսով արժարժեղով ժամանակաշրջանի կա-
րևոր խնդիրները: Դիմելով բլրուլին բանաստեղծն
ասում է.

Կանչե՛ք՝ սլըլսլուլիկ, կանչե՛ք՝ հողեձայն,
Որ յերկնուց ի վայր հայի և վարդան,
Հիշե՛ք զհայաստան տուն յուր սիրական,
Հայաստան հիշե՛ք զյուր կարմիր վարդան:

Այսինքն՝ հեղինակը որոշակիորեն կոչ է անում
չմոռանալ «կարմիր վարդանին», այն մարդուն,
որն ընկավ իր հայրենի երկրի ազատության հա-
մար:

«Պլպուլն Ավարայրի» պոեմը ջերմորեն սիր-
վեց ու գնահատվեց հայության կողմից, որպես
հայրենասիրական ջերմ շնչով գրված մի ստեղ-
ծագործություն, որպես ժամանակի պահանջներից
բխող գործ, իսկ նրա հեղինակը կանգնեց հայ
հայրենասեր բանաստեղծների առաջին շարքերում:

Վարդանի ու վարդանանց հերոսամարտը հայ
իրականության մեջ բազմիցս ոգեշնչել է վիպա-
սաններին ու բանաստեղծներին: Ոմանք այն մեկ-
նաբանել ու գովերգել են որպես զուտ կրոնական
ու կրոնի համար մղվող մի պայքար, իսկ պատե-
րազմում ընկածներին ներկայացրել որպես նա-
հատակ-սրբեր: Մյուսներն Ավարայրը գիտել են
որպես հայերի փառավոր հաղթությունը, ուր
«Հայկա որդիք» հեշտ ու հանգիստ ջախջախել են

թշնամուն, ուր զմեկ հայ զհազար պարսս կոտորէր»։ Այս կարգի գործերից ի վերջո մնում է այն տպավորութիւնը, որ հիշյալ ճակատամարտը առանց նույնիսկ լուրջ ճիգերի ձեռք բերված է ժանադին հաղթանակ է եղել։ Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմում նման շեղումներ չենք տեսնում։ Ծիշտ է, շարադրանքի ընթացքում կրօնը շարունակում է զգացնել տալ իրեն, բայց, ինչպես տեսանք վերլուծութիւն ընթացքում, ամենուրեք հեղինակը ելնում է այն առողջ մտայնութիւնից, որ պայքարը նախ և առաջ մղվում էր հայրենիքի ազատութիւն ու պաշտպանութիւն համար։ Գալով երկրորդ կարգի շեղմանը, հայագետ ու պատմաբան Ալիշանը հիանալի գիտեր, թե որքան մեծ դոհեր է տվել հայ ժողովուրդն Ավարայրում, որը գեղեցիկ կերպով վերարտադրված է պոեմում, և նա ոչ մի ավելորդ գովասանք չի շռայլում։

«Բազմավեպ»-ի 1848 թվականի փետրվար ամսվա համարում տպագրվում է Ալիշանի հաջորդ՝ «Ի մահ Տրդատայ ահեղադորն արքայի հայոց» պոեմը, ուր հեղինակը շարունակում է զարգացնել հայրենասիրական ու ազատասիրական այն տենդենցները, որոնք նա արժարժել էր նախորդ գործերում։ Պոեմը ողբում է հայոց քաջարի արքա Տրդատի մահը, անօգնական ու անպաշտպան մնացած Հայաստանի վիճակը, կոչ անելով համայն բնութիւնը՝ ողբակից լինել իրեն.

Ի լերանց Դարանաղեաց, ի լերանց Դարանաղեաց
 Գեատ արտասուեաց իջուցէք, քաջք Հայաստանեայց
 և ուրուականք,
 Յամալախաղացն Այրարատայ իջցեն սահանք
 յարտօսր աղի
 Գոյժ մեծ յարձադանդաց ու արձադանդս յորդորեսցի:

Տրդատն սպանվում է որսորդության ժամա-
 նակ դադտագողի, թիկունքից, դավաճանի կողմից
 արձակված նետով, որովհետեւ ոչ մի մահկանացու
 չէր կարող դեմ-դիմաց կռվելով սպանել նրան:
 Չնայած նա արդեն ծերացել էր, բայց սոսկ նրա
 ֆիզիկական ներկայութիւնը բավական էր ահ ու
 դողի մեջ պահելու թշնամիներին: Չկա այլեւ
 Հայաստանը միավորող, շենացնող ու նրան օտար-
 ներից պաշտպանող Տրդատը: Նրա մահվանից
 սիրտ առած, թշնամիներն սկսում են արշավել
 Հայաստանի վրա, արյուն ու ավեր սփռել, կոտո-
 րել ու թալանել: Հալ նախարարներն ու իշխան-
 ներն էլ, փոխանակ միասնական ուժերով թշնա-
 միների դեմ ելնելու, զբաղված են ներքին երկ-
 պառակտութիւնների սերմանելով, թշնամութեամբ,
 մատնութիւններով:

Այսպէս է ավարտվում հիշյալ պոեմը, և նրա
 մռայլ, հոռետես ոգին շատ զուգահեռներ ունի
 Հայաստանի ու հալ ժողովրդի այն ժամանակվա
 նույնպիսի մռայլ ու անհեռանկար իրականութեան
 հետ:

Պատկերելով իր սիրելի հայրենիքի անհեռա-

նկար վիճակը, Ալիշանը, սակայն, որոշակիորեն
զգացնել է տալիս, որ պետք է գտնել այն նոր,
հզոր Տրդատին, որը կկարողանա ազատագրել
հայրենիքը օտարերկրյա նվաճողներից:

Իր հաջորդ՝ «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեփա-
նա» պոեմը, ամենայն հավանականությամբ, Ալի-
շանը գրել է 1849 թվականին: Սույն պոեմը նա-
խորդից տարբերվում է նրանով, որ ունի կուս-
սյուլժե: Պոեմի նյութը Աշոտ Երկաթի կյանքի
հերոսական մի գրվագն է:

«Պլպուլն Ավարայրի»-ից հետո «Աշոտ Եր-
կաթը» երկրորդ պոեմն է, որ Ալիշանը գրել է
աշխարհաբար: Այս հանդամանքը, անշուշտ, տվել
է իր որոշակի գրական արդյունքը: Պոեմը շատ
ավելի մատչելի ու հասկանալի է դարձել և առանց
չափազանցության, կարող է Ալիշանի լավագույն
գործերի շարքը դասվել: Պոեմն սկսվում է Հայաս-
տանի բքաշունչ ձմեռվա գեղեցիկ նկարագրու-
թյամբ.

Յուրա ցուրտ ձմեռունք բրդան յարձակ հովերեն
Սպիտակ կարվանք իջան լեռանց կողերեն,
Փըչեցին սլինդ քամիներն, հա՛, փըչեցին,
Սառով ձյունով բղսարն ու զձոր զուգեցին.

Վարդըն քափուր վատեցավ,
Ծիծղուն ծաղիկ ծածկեցավ
Եվ Հայաստան սուգ մըտավ:

Սակայն, ցրտաշունչ ձմռան նման նկարա-
դրությունը ինքնանապատակ չէ: Այստեղ բանա-

ստեղծն ընդդժում է նախարարների սառն անտար-
բերությունն իրենց հայրենիքի հանդեպ: Նրանք,
ամենեին չմտածելով հայրենի երկիրը թշնամուց
ազատելու մասին, քաշվել-հեռացել են իրենց
անմատչելի բերդերն ու հանգիստ կյանք են վա-
րում: Չկա ուսմիկի, ժողովրդի վիճակի բարելա-
վումով մտահոգված մեկը:

Սուդ էր պատել մեր դեղեցիկ աշխարհին,
Երբ դառնաշունչ հովըն փրչեց օտարին,
Երբ հայ իշխանքըն քաշվեցան յամուր վայր,
Ավա՛ղ ուսմիկն, որ մոլորեր վեր ու վայր.

Արև տեսավ՝ դեղընցավ
Լուսնակն ու աստղիկ՝ սեպցավ
Եվ նահապետն ամբնչցավ:

Ալիշանը բնավ մտադիր չէր բավականանալու
սառած-անկենդան բնության և դեպի հայրենիքն
ունեցած հայ նախարարների անտարբեր վերա-
բերմունքի պատսխով պատկերմամբ:

Մարտատենչ ու ազատաբաղձ Ալիշանը կրկին
հանդես է գալիս իր որոտընդոստ քնարի ամբողջ
ավյուլնով և անարգանքի սյունին գամում բոլոր
նրանց, ովքեր դավաճանել են սիրելի հայրենի-
քին ու ժողովրդին.

Ո՞վ այն մատնիչք, ո՞վ այն դահիճք, ո՞վ դադան,
Որ առ այլադդ, առ բըռնավոր ձայն կու տան
Այդ ին՞չ քարե սիրտ, ինչ՞ սառե շըրթունք էր,
Որ հայրենյաց հողուն կարդաց սև օրեր:
Անե՛ծք տըվեք այն բերնին,

Անեծք գըրչին ու ձեռքին
Որ զՀայաստան մատնեցին:

Եւ անշուշտ, ինչպէս ալդ ցանկանում է տես-
նել իր հայրենիքի սիրով վառված Նահապետը,
հանդես է գալիս Հայաստանը փրկող, օտար դերու-
թյունից ազատող դյուցազունը, որն այստեղ կոչ-
վում է Աշոտ Երկաթ, մի ալ տեղ՝ Տրդատ, մյուս
պոեմում՝ Վարդան Մամիկոնյան և այլն: Այս է
հեղինակի փայփայած ու գուրգուրած խղիւճն՝
Հայաստանի համար գտնել այն խիղախին, որը
քաջերի գլուխն անցած կադատի հայրենիքը:

Աշոտ Երկաթի մարտաշունչ խոսքերը հիա-
նալի կերպով ալդ միաքնն են արտահայտում.

Ձե՛ն առեք, ժի՛ր կացեք, բնկերք իմ սիրուն,
Հա՛վատարիմք ձեր թագվորին, ձեր հողուն.
Ի հաղարաց մեկիկ մնացած դուք իմ հետ,
Դուք շատ եք, ձեզ չբա՛վեն հաղար թուր ու նետ.

Թող աշխարհաց լուք լինի,
Քանի որ եմք կենդանի,
Հայաստան ո՛չ տի մեռնի:

Աշոտ Երկաթը գործում էր իր զինվորների
գլուխը անցած: Նրանք միասին էին պալքարում
թշնամու դեմ և միասին էլ վայելում հաղթության
պտուղները: Նկարագրելով Աշոտ Երկաթի հան-
կարծակի հարձակումը թշնամու վրա, նրան տված
ջարդը Սևանի ափին և թշնամու փախուստը,
Ալիշանը բնավ չի մոռանում արքայի զինակից-
ներին.

Հայնժամ դուաց հրամեց թագվոր մեր հայոց,
Յոթանասուն տղերք թափեն կայծ հուր բոց
Երազ երազ դառնան ի շուրջ ծովակին
Իրաք անցած կու հիմարի թըշնամին:

Աշոտ հրեղեն գրնաի նման
Փետե ի փայտ ցատքըտան
Սիրտ տա քաջացն աննըման:

Ուշագրավ է, որ «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն
Սեփանա» պոեմը դերժ է կրոնական խորհրդա-
ծուծյուններից, չնայած հեղինակը Աշոտ Երկաթի՝
սրբավայր Սեանում պատասպարված լինելու հան-
գամանքը կարող էր օգտագործել նման խորհրդա-
ծուծյունների համար: Նույնիսկ վերջում, երբ
սպասում ես, որ հաղթանակը տանելու կապակցու-
թյամբ հեղինակը պետք է կրոնական բարեմադ-
թուծյուններ անի հաղթողներին, Ալիշանը, մի-
անգամայն աշխարհիկ ձևով և ժամանակակից
մտքեր արտահայտելով, կոչ է անում էլ ավելի
ուժեղացնել պայքարը, էլ ավելի միասնական ու
միահամուռ կերպով ելնել թշնամու դեմ:

Հա՛ փայլիր, հա՛ սլացիր երկաթ ու պողպատ,
Հաղրով, բյուրով թափե բոցեր անընդհատ.
Շուրջ շողացիր ծայրե ի ծայր հայրենյաց.
Մանրե՛, մաշե զգե՛նք մեր ամեն թշնամյաց.

Հայոց հողուս դու կյանք տուր,
Երկինք քեզ տա հրաթափ թուր
Նահապետին՝ սիրտ, քանց հուր:

Մի պահ թվում է, որ գործ ունենք «Մասիսու սարերն» բանաստեղծության հետ, ուր հեղինակը, գրեթե նույն բառերով դիմելով Ավագ Մասիսին, նույնպես մարտնչելու կոչ էր անում:

«Աշոտ Երկաթը» Ալիշանի վերջին պոեմն էր, ուր բանաստեղծը հանդես եկավ այդքան առողջ հայրենասիրությամբ, մեծ խանդավառությամբ արձագանքելով իր ժամանակաշրջանի հուզող հարցերին:

1849 թվականին Ալիշանը գրում է իր մյուս պոեմը՝ «Հարսների առադաստի նախածնողացն», ուր հեղինակը, խախտելով իր սովորությունը, այս անգամ անդրադարձել է Աստվածաշնչային թեմայի:

Մեր բանասիրության մեջ այն կարծիքն է արժարժվել, որ այս պոեմում հեղինակը մարդկային, զգայական սիրտ դուրքն է անում, որ Մխիթարյան բաղմաթիվ հեղինակներից Ալիշանն առաջինն ու միակն էր, որ կանացի սեր կրդեց: Պոեմում կարդում ենք.

Սէ՛ր, դու զհամածիրն հառտատութիւն թարթիւ
չափեալ.

Սերմանեցեր իբրեւ մըղեղ դաշխարհս անարիս,
Միում միում այլադան տալով կարգս և օրէնս
նւ միահամուռ դաշնակելով ի մի կանոն,

Զոր դու միայն զիտես, լրսես, վարես և հաճիս.
և այլն:

Սակայն այս, և մյուս բոլոր հատվածներում,
 ուր հեղինակը սիրո գովքն է անում, փառաբա-
 նում է նրան, մարդկային, երկրային սիրո հետք
 անգամ չկա: Այդ կարգի սերը մինչև վերջ էլ ան-
 ծանոթ մնաց Ալիշանին, և որեւէ այլ բան չէր էլ
 կարելի սպասել, որովհետեւ «Մխիթարյան շնոր-
 հաշուք կաղապարի» ներքո աճող ու կրթվող վար-
 դապետի համար անհժքներից մեծագույնը կլինէր
 այդպիսի սիրո թեկուղ ամենաթույլ դրսևորումը:
 Ալիշանի իմացածը դրախտային սերն է, Ադամ-
 Եվայի սերը, որը երգում է նա, և ի դեպ, այնքան
 եթերային, այնպիսի երազական ձևով, որ իսկույն
 դգում ես, որ դա կենդանի մարդու զգացմունք
 լինել չի կարող, ապա՝ սերն առ հայրենիքը և
 բնությունը: Այս է բոլորը: Կարծես այս հարցին
 պատասխանելու համար նույն պոեմում Ալիշանը
 գրում է.

Բացուստ ի բաց հառաչեա սիրով՝ ծովդ ալեշատ.
 Արի՛ք առիւծունք՝ սէր ի մորեաց մըռնչեցէք
 Հընչէ՛ք, մի՛ լըռէք, օգբ համասփիւռ, ըղսէր հընչէք.
 Ըղսէր՝ երկինք, ըղսէր՝ երկիր, ըղսէր, ո՛վ բնութիւն.
 Համայն հաստուածք միաբարբառ հընչեցէք սէ՛ր,
 սէ՛ր...

Այսպես ուրեմն, սեր երկնքի հանդեպ, սեր
 երկրի հանդեպ, սեր բնության հանդեպ: Ահա այն
 ամենը, որոնց ծանոթ է Մխիթարյան վարդապե-
 տը: Ինչպես բերված հատվածներից, այնպես էլ
 ամբողջ պոեմից այն տպավորութիւնն է ստաց-

վում, որ ընդհանրապես պետք է սիրել միմյանց,
ամուր, հաստատուն սիրով, որով կհարթվեն ճշարտ
բազում: Սա միակ սյուլթեն է ամբողջ պոեմում,
ուր հեղինակը ժամանակի հետ քիչ թե շատ
առնչվող մտքեր է դարգացնում: Եթե չմոռանանք,
որ սա գրվել է 1849 թվականին, իտալական դեպ-
քերի ժամանակ, ապա պարզ կդառնա; որ Ալի-
շանի «սիրեցեք միմյանց»-ը իր հորինած այն մի-
ջոցն էր, որով նա առաջարկում էր բուժել հասա-
րակությունը:

Պոեմների ասպարեզում ութ տարվա ընդմի-
ջումից հետո Ալիշանը 1857 թվականին գրում է
իր վերջին՝ «Շուշանն Շավարշանա» գործը, որի
սյուլթեն ևս գուտ կրոնական է, և մեծ չափով
իջեցնում է նրա գաղափարական արժեքը: Եթե
Ալիշանի լավագույն պոեմների կարևոր արժանիք-
ներից մեկն այն էր, որ դրանով հեղինակը արձա-
գանքում էր հայ իրականության հուզող դեպքե-
րին, վերաբերմունք էր ցույց տալիս, հարցնե-
րու պահանջների առաջադրում և սլոյն, ապա այս
վերջին՝ «Շուշանն Շավարշանա» պոեմը, ոչնչով չի
առնչվում հայ իրականությանը հուզող, ակտուալ
հարցերի հետ:

Չնայած գաղափարական տեսակետից խոցելի
կողմերին, պոեմի գրական-գեղարվեստական ար-
ժանիքները անժխտելի են: Այդ է պատճառը, որ
առաջին անգամ «Նուագը»-ի երրորդ հատորում
1858 թվականին հրատարակվելուց հետո պոեմը

1897 թվականին լրիվ թարգմանվում է իտալերեն
(Թարգմ. է. Տեղա), և առաջաբանում թարգմա-
նիչը «Շուշանն Շավարշանա»-ն դրվատելու համար
բառեր չի խնայում: Ո՛չ մի դործում գեղեցիկ
պատկերների, պատկերավոր համեմատություն-
ների, ճոխ նկարագրությունների այնպիսի առա-
տություն չենք նկատում, ինչպես հիշյալ պոեմում:

Սոսկելով «Շուշանն Շավարշանա»-ի մասին,
ակադեմիկոս Ա. Տերաերյանը գրում է. «Այս քերթ-
վածը Ալիշանի լավագույն դործերից մեկն է:
Գրված է տաք շնչով և բանաստեղծական մեծ
թափով: Կարդացվում է հետաքրքրությամբ և
հեղինակը կարողանում է իր տրամադրությամբ
վարակել ընթերցողին»¹:

Ո՞րն է Ալիշանի պոեմների արժեքը մեզ
համար:

Եթե մի տկնարկ նետենք մինչև Ալիշանը
եղած պոեմների վրա, ապա կտեսնենք, որ հայ
գրականությունը պոեմներով շատ հարուստ չէ:
Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ»-ն թերևս միակ աշխար-
հիկ սյուժեով գրված պոեմն է, մնացածները մեծ
մասամբ կրոնական բովանդակություն ունեն:
Ալիշանն իր աշխարհիկ պոեմներով հակադրվեց
նախորդներին: Նրա պոեմները այն սեպերը եղան,
որոնք մխրճվելով հայկական կլասիցիզմի խոշոր
շենքի մեջ, այլևս անվերականգնելի ճեղքվածքներ

¹ «Հայ կլասիկներ», Երևան, 1944, էջ 46:

պատճառեցին նրան: Այդ առումով, Ալիշանի գործը շարունակեցին Մ. Թաղիադյանը («Եղերգութիւն լօրհաս Թանգայ Թաղիադեանց»), Ռ. Պատկանյանը («Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը») և Ս. Շահազիզը («Լեոնի վիշաը»): Այս հեղինակներն իրենց հիշյալ պոեմներով աստիճանաբար և լիովին բացասեցին կլասիցիզմը (հատկապես վերջին երկուսը), հանդիսանալով սոմանտիկական պոեզիայի խոշոր ներկայացուցիչները հալ գրականության մեջ:

Մյուս արժեքավոր նորութիւնը, որ իր բանաստեղծութիւններով և պոեմներով բերեց Ալիշանը մեր գրականության մեջ, այդ լեզվի հարցում նրա կատարած նորարարութիւնն էր: Մինչ այդ եղած պոեմները ոչ միայն բովանդակութեամբ կրօնական էին, այլև նրանց լեզուն էլ դժվար հասկանալի ու խրթին գրաբարն էր: Ինքը՝ Ալիշանն էլ գրել է ոչ քիչ թվով այդպիսի պոեմներ ու բանաստեղծութիւններ, սակայն լեզվի հարցում նա ճիշտ կողմնորոշվեց և իր ընտիր գործերը գրեց ժողովրդի համար, ժողովրդին հասկանալի, պարզ, հստակ հայերենով, որով չէր գրել ոչ մեկը Մխիթարյան «հայրեր»-ից, ոչ էլ նախորդ մյուս հալ հեղինակներից: Ալիշանը իր լավագույն երկերով պոեզիան դարձրեց ժողովրդի վշտերն ու տենչերն արտահայտելու կամ շոնդալից որոտով նրան կռիլ, «ի դէն ի վրէժ» կոչելու հզոր մի միջոց: Նա պարարտ հող պատրաստեց աշխարհիկ պոե-

զիսլի դարգացման համար: Գրելով աշխարհաբարով, Ալիշանն առաջինը գործածության մեջ դրեց բազմաթիվ «ռամկական» գեղեցիկ բառեր, որոնք ընդմիջտ մտան հայոց գրական լեզվի բառապաշարի մեջ: Հիշենք գրանցից մի քանիսը. «տընաղ», «խորոտիկ», «սոտիկ», «թաղթ», «ծոցիկ», «մանգրիկ», «թըռվըռան», «աչեր», «սիրուն», «պիտի» և այլն, և այլն:

Նրանից հետո, թեև դարձյալ լույս աշխարհ կհան գրաբար դրված պոեմներ ու բանաստեղծություններ, թեև գրաբարամոլները հեշտ ու հանդիսաչէին կամենում զիջել իրենց դիրքերը, բայց վերջիններիս Ալիշանն արդեն խարխուլ էր: Նրա գործը շարունակեցին հաջորդները:

Հարց է ծագում, որտեղից Ալիշանի պոեմների մեջ հայտնվեց այդ աշխարհիկ տարրը: Չէ՞ որ նա էլ նույն Մխիթարյան վանքում սնված ու ձևավորված և ոգևորության նույն աղբյուրներն ունեցող անձնավորություն էր: Ինչպե՞ս պատահեց, որ սկսելով իր նախորդների նման, նա իր ստեղծագործության հետագա շրջանում այդպես որոշակի դատվեց նրանցից, առավել իր այնքան արժեքավոր գործերը:

Որ Ալիշանը, իր նախորդների նման, սնվել է պատմական գրականությունից ու որպես բանաստեղծ ձևավորվել վանքի պատերի ներսում, այդ անժխտելի է, սակայն նա առաջինն էր, որ ուշագրություն դարձրեց հայ ժողովրդական «ռամկա-

կան» երգերին, որոնց հանդեպ Մխիթարյանները,
եթե չասենք բացասական, գոնե անտարբեր վերա-
բերմունք ունեին:

Ալիշանն առաջինն էր, որ հարց բարձրացրեց՝
հավաքել ու գնահատել այդ երգերը, «ազգային-
ներից» պահանջեց անտարբեր չլինել նրանց նկատ-
մամբ. «...Փափաղելի բան է,—գրում էր նա
«Բազմավեպում»,—որ մեր ազգայինք ալ վառվին
ազգային ավանդությանց սիրովը և ձեռքերնեն
եկածին չափ ջանալին հավաքել այնպիսի երգեր,
անմեղ խաղեր, պատմություններ ու առակներ,
ետքը ուրիշներուն ալ հաղորդելին, կամ առանձին
տպագրությամբ, և կամ ազգային օրագրներեն
մեկուն խրկելով»:

Ավելին. հետազայում մենք տեսնում ենք,
որ Ալիշանը շատ բարձր է գնահատում այդ եր-
գերը, մեծագույն հիացմունքով խոսելով նրանց
մասին: «Այսպիսի երգերը,— գրում էր նա,— շատ
անգամ ավելի լավ կիմացնեն ազգին հանճարը,
քան թե ծանր գրվածքներ. և կդառնան անոնց
մեջ անանկ սքանչելի դուրցվածք, որ միայն ի-
րենց ռամկական անունին համար հասարակ բան
մը կկարծվին, բայց ճշմարիտը՝ գերագույն գրվա-
ծոց կարգը անցնելու են»: Եվ Ալիշանը գնահատեց
ու սիրեց այդ երգերը: Սիրեց այնքան, որ «Բազ-
մավեպ»-ի էջերում մաս առ մաս տպագրելուց
հետո «Ազգային ռամկական երգեր» խորագրի տակ
1852 թվականին հրատարակեց առանձին գրքով,

անդերեն ու հայերեն, իր թարգմանությամբ¹։ Տասնինը ժողովրդական երգեր ունեցող այս գրքուկը միայն թերթելիս իսկ՝ ակնհայտ է դառնում, թե ինչն է գրավել Ալիշանին։ Այստեղ «Ի կոնս որդի Հեթմոյ Ա»-ն է, ուր կոնսը ողբում է թաթարների մոտ իր գերի ընկնելը, «Սուդ դասեր մեծ իշխանի»-ն է, ուր իշխանուհին լալիս է թաթարին կին դառնալու համար, այստեղ ջուղայեցիք ողբում են իրենց տարագրությունն ու հայրենի քաղաքի ավերվելը, այստեղ է հայոց մրմունջը՝ «Կոունկը»։ Այստեղ կան մի քանի ժողովրդական երգեր՝ «Երգ կաքավու», «Երգ արագլի», «Մանուկն ու ջուրը», «Ի նավակոծեալն ի ծովուն Վանայ» և այլն, որ հետագայում մշակեցին Մ. Պեշիկթաշլյանը, Ղ. Աղայանը, Հովհ. Թումանյանը և ուրիշներ։

Այս է Ալիշանի պոեզիայի երկրորդ աղբյուրը՝ ժողովրդական հայկական երգերը։ Որ «Պլպուլն Ավարայրի»-ն, «Մասիսու սարերն»-ը և ընդհանրապես «Նահապետ» ստորագրությունն ունեցող մյուս գործերը գրելիս Ալիշանը եղել է հայկական ժողովրդական այդ պարզ, անպաճույճ երգերի ազդեցության ներքո, — այդ վիճարկման ենթակա չէ։ Չլինե՞ր այդ բարերար, թարմացնող ազդեցությունը, դժվար կլինե՞ր ասել, թե կկարողանա՞ր Ալիշանը ստեղծել իր այնքան գողտրիկ գործերը, կդառնա՞ր

¹ «Հայոց երգք ռամկականք», թարգմանեց անդերեն կո վ. Ալիշանը, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1852։

«Նահապետ հազար թոռների» ինչպես նրան դիպուկ բնորոշել է Ղ. Աղայանը: Ամենայն հավանականությամբ նա կդառնար Մխիթարյան ալն շատ սովորական հեղինակներից մեկը, մի Ավետիքյան, կամ մի Հյուրմյուզյան, որոնց գործերը չընդունեց հայ ժողովուրդը, և որոնք այժմ միայն սակավաթիվ ուսումնասիրողներին են հայտնի:

Ալիշանի կատարած լեզվական ալս նորարարության ամբողջ իմաստը հասկանալու համար բավական է ասել, որ նա հանդես եկավ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Մխիթարյան դրական անդատանում իշխում էր Արսեն Բաղրատունին՝ գրարարի ամենակրքոտ պաշտպաններից մեկը, և որի «Հայկ դիւցազն»-ը բացարձակ հեղինակութուն էր համարվում: Այս պայմաններում, հասկանալի է, հեշտ չպիտի լիներ Ալիշանին՝ նոր լեզվով գրած իր գործերի համար ճանապարհ հարթել: Ահա թե ինչ էր գրում նա իր նամակներից մեկում. «Ձեռ ուղեր նաև ալն հորձանապտույտ գրարարի և աշխարհարարի խնդրույն մեջ մտնել, զի երկու կողմն ալ փաստեր ունին, և եթե մեկն միայն զառաջինն ուղե ընդունիլ, թվի թե անբնական կլլա, իսկ եթե միայն զերկրորդն՝ և ալս ինձ թվի անբնական: Հարկ է երկուքին ալ տեղ մը և չափ մը տահմանել, և կարծեմ խնդիրն ալս բանի վրա պիտի մնա»¹:

¹ Տե՛ս «Արևելեան մամուլ», 1877, № 5:

Իր այս ձգտումն էլ, այսինքն ժողովրդին հասկանալի լինելու համար գրել որքան կարելի է նրան հասկանալի լեզվով, Ալիշանը կիրառեց իր բանաստեղծությունների մեջ: Այդ հատակ կերպով երևում է նրա երկերի տարբեր հրատարակությունների թեկուզ ամենափոքր համեմատությունից, որտեղ նկատում ենք, որ Ալիշանի լեզուն հետըզհետե ավելի հազեցել է ժողովրդական տարրերով, հղիվելով ու մաքրվելով դարձել է ավելի գեղեցիկ ու հմայիչ: «Ալիշանի աշխարհաբար բանաստեղծությունները, — գրում է ակադ. Հր. Աճառյանը, — անհամեմատ ավելի բարձր են դրաբար գրվածքներից, մի պարզուկ, միամիտ, քնքույշ քնարերգություն ու հովվերգական անուշ դալալիկներ լցնում են ընթերցողի հոգին փափուկ զգացումներով. ճիգ, արվեստականություն, գեղեցիկ երևալու ջանքեր չկան նրանց մեջ, ամեն ինչ սահուն է, կոկիկ ու բնական»¹:

Բերենք մի քանի օրինակներ ցույց տալու համար, թե ինչպիսի հաջող պատկերներով ու համեմատություններով գիտե Ալիշանը նկարագրել այս կամ այն երևույթը:

Լերինք ու հովիտք ընդարձակ ու լայն,
Նախշուն դարդարին նոր հաբսին նրման,
Կասլուտակ սարերդ գունըղգուն պսակ
Կապեն ի գլուխ զինչ նոր թագվորակ:
(«Հայոց աշխարհիկ»)

¹ Հր. Աճառյան, Պատմություն հայ նոր գրականության, 1906, էջ 87:

Կամ՝

Թե ի թե, ու վիզ վզի պլլլված,
Երեք կռկոն մեկ մանկադուլ հնձած:
(«Պլլալուլն Ավարայրի»)

Ժողովրդական բառ ու բանի առկայությունը
զգալի կերպով երևում է «Լուսինկայն գերեզ-
մանաց հայոց»-ում: Ահա մի հատված.

Քո թեւն երկնից արծաթեն հյուսած, պատրույրդ
ալ ոսկի
Աղամանդե կայծակներ փռես զաստղերը չորս դի
նդի, մեղրի նրման կաթ մի յամանեդ յիս թափած,
Կու խաղաղե հուղմունքս զինչ ալիք լճիս
հանդարտած:

Հաճախ էլ, իր գեղարվեստական խոսքն ա-
վելի երաժշտական դարձնելու նպատակով, Ալիշա-
նը դիմում է բաղաձայնների կրկնությանը, որն
ավելի դյուրամատչելի ու ընթեռնելի է դարձնում
ստեղծագործությունը: Սա գեղարվեստական մի
պրիոմ է, որի բաղմաթիվ նմուշներին հանդիպում
ենք հալ դրականության ներկայացուցիչների մոտ
և որն, անկասկած, նրանցից ժառանգել է Ալիշանը:
Ահա մի քանի օրինակ.

Վէտ վէտ վիժեն ալիք խուն առ խուն,
Մէտ մէտ մըրցեալ մըխին մուն առ մուն:
(«Վտակն Ակոռոյն»)

Ճողճեալ ճօճի ճերմակն օղապար,
Ոտնատորոփ ճախրասլացիկ:

(«Բաջակորովն Մուշեղ ի ճակատամարտի
Չիրաւայ»)

Կռուի առ կռուի կռիւն կմբայք, տէգ առ տէգ.
(«Բա՛մ. փորոտան»):

Բերել ամբողջությամբ Ալիշանի կիրառած
պատկերներն ու համեմատությունները, կնշանակի
արտագրել նրա գործերի մեծ մասը: Կարելի է
նշել ամբողջ քառյակներ, որոնք միայն պատկեր-
ներից ու համեմատություններից են կազմված:
Այսպիսին է Ալիշանի այս շրջանի գործերի բնու-
թագիրը:

Հայրենասիրության մի վերջին բռնկման ար-
դյունք հանդիսացավ 1870 թ. հրատարակված
պատմագեղարվեստական արձակի երկհատոր ժո-
ղովածուն՝ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը, որի
մասին հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել
Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործության
պատկերը ամբողջացնելու համար՝ թեև, ըստ էու-
թյան, այդ չի մտնում մեր ուսումնասիրության
սահմանների մեջ:

Մինչև այդ էլ Ալիշանը գրել էր արձակ գե-
ղարվեստական գործեր, սկզբնական շրջանում
գրաբար, որոնք հիմնականում տպագրվում էին
միաբանության ամսագրում: 1845 թվականին
«Բաղմավեպ»-ը «Հովիվք Շիրակայ» ընդհանուր
խորագրի ներքո տպագրում է Ալիշանի չորս
գրաբար պատմվածքները, որոնցից երեքը հետա-
դալում նույն խորագրով Ալիշանը զետեղում է իր

«Նուագօրհանների երրորդ հատորում, որը, ի դեպ, միակ արձակ գործն է «Նուագօրհանների մեջ»:

Ալիշանի հաջորդ՝ «Ամսոց բնական նշանները» գործը, որ մաս-մաս տպագրվում էր 1845 թվականի «Բազմավեպ»-ի համարներում, հատկանշական է մի քանի տեսակետից: Նախ՝ ի տարբերություն նախորդի, այն գրված է գեղեցիկ աշխարհաբարով և դրանից հետո գեղարվեստական արձակի ասպարեզում Ալիշանն այլևս չանդրադարձավ դրաբարին: Եվ ապա՝ «Ամսոց բնական նշաններ»-ից սկսվում է ստեղծագործությունն կառուցելու այն հետաքրքիր ձևը, որը, վերապահություն միայն, կարելի է երկախոսությունն անվանել: Ըստ էության՝ հեղինակը բացատրելու, համոզելու եղանակով խոսում է մյուս հերոսի՝ փոքրիկ Գրիգորիկի հետ, այս խոսակցության ընթացքում բացահայտում է զանազան երևույթների այս կամ այն հատկանիշները և, այս քանով, նշված ստեղծագործությունը երկախոսության բրնույթ ունի: Սակայն դեպքերի ամբողջ շարադրանքի ընթացքում երկրորդ գործող անձը ոչ մի անգամ խոսակցությանը չի մասնակցում, որևէ վերաբերմունք չի ցույց տալիս, որևէ հարց չի առաջադրում: Նա սոսկ լսում է իրեն տրված և իրեն ուղղված բազմաթիվ բացատրությունները, և այս տեսակետից «Ամսոց բնական նշանները» խոտորվում է երկախոսություն կառուցելու ընդունված եղանակից: Այս գրելաձևը

հետագայում, մոտ 25 տարվա ընդմիջումից հետո, իր ստեղծագործության երկրորդ շրջանի վերջում, կրկին կիրառեց Ալիշանը՝ հռչակավոր «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ում այն աննշան տարբերությամբ, որ հեղինակի պատանի գրուցընկերն այստեղ կոչվում է Հայկակ: 1869 թվականին լույս է տեսնում «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ի առաջին, իսկ 1870 թվականին՝ երկրորդ հատորը, որը մինչև այդ մաս առ մաս տպագրվել էր «Բազմավեպ»-ում, սկսած 1862 թվականից:

Այն հանգամանքը, որ հիշյալ գործը լույս տեսնելուն պես ջերմորեն ընդունվեց ընթերցող ու գիտական հասարակության կողմից, և որ նրա մասին դրական գրախոսականով հանդես եկավ Գր. Արծրունին (տե՛ս «Հայկական աշխարհ», 1870, № 9—11), տարիներ անց խիստ դրվատական հոգված գրեց Ա. Չոպանյանը՝ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը անվանելով «պաշտելի գիրք» (տե՛ս «Անահիտ», 1902, № 4), խոսում էր այն մասին, որ Ալիշանը արձակի առպարեզում ևս հաջողությամբ բռնել էր քննությունը: Հայն կտավի արձակին անցնելը ուներ իր միանգամայն հիմնավոր պատճառը:

Ալիշանի նպատակն էր՝ հայ ժողովրդի պատմության առավել հերոսական դրվագների գեղարվեստական վերարտադրության միջոցով հայ պատանիներին դաստիարակել հայրենասիրական ոգով: Այսպիսի նպատակի համար բանաստեղծության

ձեռն չափազանց փոքր հնարավորութիւն էր ըն-
ձեռում: Նախորդների նպատակը եղել է ընդհա-
նուր, վերացական հայրենասիրութեան քարոզը,
որի համար լիովին բավական էր ներքողական
բանաստեղծութեան ժանրը: Այնինչ Ալիշանը, մեծ
դեպքերի ականատես բանաստեղծը, արդեն չէր
կարող բավարարվել վերացական հայրենասիրու-
թեան քարոզով: Ահա թե ինչու նրան անհրաժեշտ
էր դիմել արձակի ժանրին:

Դեպքերը զարգացնելով խոսակցութեան ձևով,
իր պատանի բարեկամին՝ Հայկակին, հեղինակը
պատմում է երեսուներեք զանազան, բայց հերո-
սականութեամբ նշանավոր դրվագներ հայ ժողո-
վրդի պատմութիւնից: Այդ երեսուներեք դրվագ-
ներն իրար հետ կապողը Հայկակն է, որին ամե-
նուրեք դիմում է և իր ազգային հերոսապատում-
ներն է անում հեղինակը:

Ալիշանն իր զրուցների նյութը վերցրել է
հայոց պատմութիւնից, որոշակի նպատակ ունե-
նալով Հայկակի մեջ արծարծել հայրենասիրութեան
զաղափարը, հայ ժողովրդի բազմաթիւ «Հայկակ»-
ների մեջ վառ պահել հայրենասիրութեան կրակը:
Խոսելով այս մասին, Ալիշանը գրում է.

«Իմ սրտիս զվարճութենէն ավելի քու և քու
նմանյացդ օգուտը դիտեր եմ, Հայկակ... այս քա-
նի մը պարապո ժամերուս զրուցքը հրատարա-
կելով: Որով երբեմն ուղեր էի այն հայրենյաց
սրբազան զգացման մեծ վառարանէն մեկ երկու

կայծեր թափել ի սիրտ քո, Հայկակ, և քեզի նման
հայազգի համբակաց¹: Նպատակն, ուրեմն, պարզ
է, հավատարիմ մնալով այդ նպատակին, Ալիշանն
իրեն հատուկ կըքոտ տոնով, առաջին իսկ տողե-
րից սկսած, ջերմ օրհներգություններ է կարդում իր
սիրելի հայրենիքին: Ահա «Հուշիկք հայրենյաց
հայոց»-ի առաջին հատորի առաջին իսկ տողերը:
«Հայրենիք... այն քիչ անուններն մեկն է այս՝
զոր գրեթե ամոթ է բացատրել բարեկիրթ և զգոն
անձի մը, թեև չըլլա շատգետ կամ բանիրուն.
գրեթե մտքեն առաջ սիրտն կու հասնի, կըմբռնե
կիմանա դայս. կիմանա դայն, նաև երբ չի կրնար
քիչ բառով կամ խոսքով բացատրել»²:

Այսպիսի հատվածների շատ կարելի է բերել,
ուր ամենուրեք հեղինակը հանդես է գալիս որպես
հայրենասիրության ջերմ քարոզիչ: Այս իմաստով
էլ՝ ամբողջ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը հայ-
րենիքի հանդես կոչված բոցավառ սիրո մի փայլուն
ապացույց է: Չնայած մոտ 25 տարվա զգալի
տարբերությանը՝ Ալիշանի սերը դեպի իր բաղ-
ձալի հայրենիքը ոչ միայն չի մեղմացել, այլ
բռնկել է նոր ուժով:

...Կարելի է մայր տեսած չլինել, մայրական
զգվանքին աճածանոթ լինել, կարելի է ծնողական
սեր վայելած չլինել, կարելի է տուն ու տեղից
հեռու, աճածանոթ ու օտար միջավայրում լինել,

¹ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հ. Ա, էջ 20:

² Նույն տեղում, էջ 1:

անծանոթ լինել նույնիսկ մայրենի լեզվին, բայց
այդ բոլորով հանդերձ անհնար է չսիրել ու խան-
դադատանքի ամենամեծ զգացումներով չհիշել
սիրելի հայրենիքը: Ալիշանը հավատացած է, որ
այդ այդպես է. կարելի է ամեն ինչ անտեսել,
բայց հայրենիքի հանդեպ ունեցած սերը՝ բնավ:
«...Կան, որ չեն իմացեր, չեն զգացեր ինչ է ծնողի
մը ծոց, համբույր և գգվանք, չեն սնած անոր
կաթով, որո արյամբն ծնած են, չեն ճաշակած
մոր մը քաղցրություն... սակայն և այնպիսիք
ճանչցած են զսեր և զքաղցրություն հայրենյաց,
որ համատարած և անհիշաչար ծնողքի պես կըն-
դունի, կու գգվե ամեն համազգի ու համալեզու»¹:

Այս է Ալիշանի հավատամքը, և այսպիսի
հայրենասիրությունն Ալիշանի մոտ, տեսել ենք
արդեն, նորություն չէր, բայց այստեղ այն հան-
դես է գալիս նոր թափով:

Հետաքրքիր է Ալիշանի՝ նյութի վերարտա-
դրության ձևը: Իր գրույցները ազգային հերոս-
ների սխրագործությունների մասին նա պատմում
է Հայկական գյուղական խրճիթում, ավանդական
թոնրի շուրջը նստած: Դուրսը սարսափելի
ցուրտ է, սառնամանիք, մարդիկ դուռ-երդիկ
պինդ-պինդ փակել ու տուն են մտել. ամենուրեք
ոռնում է Հայկական Լեռնաշխարհի ձյունախառն
բուքը: Իսկ գյուղական անշուք խրճիթում տաք
է, հաճելի:

¹ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հ. Ա, էջ 31:

«Տարվույն վերջին օրերն է. հղանակն տխուր. ժամանակն խավարին, թողումյալ, թմրյալ բնության վրա տարածված համաափյուռն ճերմակեն լույս չի ծագեր, մխիթարություն չեղներ. ձմեռն միշտ ցուրտ, սառն միշտ սոսկումն կազդե: Այսպիսի ատեն տափուկ անկողին մը, վառած թոնրի մը անկյուն, արծարծուն կրակարանի մը հզերք, ի՞նչ քաղցր են, ոչ միայն ծուլից, այլև օրն ի բուն աշխատող բանվորի մը, համեստ բարեկամաց կամ ջանասեր իմաստասիրաց: Քաղցը ըլլա քեզի այլ, Հայկակ, հառաջ քան մրափի մոռացության մեջ ընկնելդ, քանի մը ժամ ճաթողոյ խարուկին լուսով՝ մեր հայրենյաց հին դիպվածները հետաքննել»¹:

Ատեղծագործական այս ձևը հաջողությամբ արդարացնում է իրեն. մինչև վերջ էլ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը մնում է որպես մի տեսակ կենդանի զրույց, որը հափշտակում է ընթերցողին:

Հայ ժողովրդի պատմությունից վերցրած բազմաթիվ հերոսական դեպքերից, որ հեղինակը պատմում է Հայկակին, վերցնենք միայն «Կարմիրն Վարդան»-ը, որը հաջողվածներից մեկն է, և որը առանձին գրքով 1878 թ. հրատարակվել է իտալերեն, սակայն՝ քանիցս տպագրվել զանազան պարբերականներում: Ինչպես վերևում տեսանք, Ալիշանը Վարդանաց պատերազմը բանաստեղ-

¹ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հ. Ա, էջ 373—374:

ծուծիցան նշուծ էր դարձրել դեռևս 1847 թվականին, գրելով իր անմահ «Պլատին Ավարայրի» պոեմը: Դրանից մոտ 20 տարի հետո, արդեն արձակով, նա կրկին անդրադառնում է նույն թեմային, և առանց վարանելու կարելի է տեսլ, որ արձակում էլ Ալիշանը բնավ չի դիջել իր դերքերը:

Ավարայրի հերոսին՝ Վարդան Մամիկոնյանին, Ալիշանը նկարագրում է գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ. «Եվ ահա, երևան եկավ քաջն այն, Կարմիրն այն Վարդան, ճառագայթներուն հտեկն դուրս վազող արևուն պես, իր նախապապուն Մուշեղի նման՝ ճերմակ, ճարտուկ, ճախրասլաց, բարձրապինչ, բարձրափունչ ձիուն վրա հարմարած կամ հեծած, կամ նստած. վասն զի ձին գրեթե սանձին անկարոտ և տիրոջը տակ ավելի թեթևացած քան թե առաջ, չես դիտեր կուխադա՞ն թե կու թռչի: Իսկ տերը թեթևությամբ ամեն դի կու դառնա, կու թռչի կու հասնի»¹:

Սկսվում է կռվի արյունոտ օրը: Ճակատամարտի նկարագրության խոսքը Եղիշեին տալուց հետո Ալիշանը շարադրում է պատերազմի եղերերգական վախճանը, Վարդանի՝ թշնամու զորաբանակների մեջ խրվելն ու դրա հետևանքով հայոց բանակի հիմնական մասսայից կտրվելը: Ոչ պակաս ուժով է պատկերված Վարդանի ու Վասակի հանդիպումը: «Եվ ահա վարած, կորած,

¹ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հ. Ա, էջ 257:

Վասակա չար գլուխը տեսնվեցավ իր հետ
քշված գնդին մեջ: Վարդան արդար վրեժխնդրու-
թյամբ դարձավ այդ անիծապարտին վրա, որ իր
թելադիր սատանային սիրած օձուն պես՝ սողոս-
կելով սպրդեցավ, փշերուն մեջ փախավ, պահվե-
ցավ» (261):

Նույն ներշնչված ոճով շարունակելով պատե-
րադմի նկարագրությունը, Վարդանի մահով և
Ավարայրի ճակատամարտի մասին մի փոքր տե-
սությամբ Ալիշանն ավարտում է հիշյալ գլուխը:
Եվ վերջացնելով՝ նա Հայկակին խորհուրդ է տա-
լիս սիրել հայրենիքն այնպես, ինչպես սիրում էին
Վարդանն ու նրա համախոհները, որոնք, չխնա-
լելով իրենց կյանքն անգամ, զոհվեցին հանուն
հայրենիքի:

Ճիշտ է, կրոնական մտայնությունը, հաճախ
նույնիսկ ուժեղ կերպով, դարձյալ զգացնել է տա-
լիս իրեն, և այդ հարցում Ալիշանը մնում է նույն
Մխիթարյան կրոնավորը, բայց նրա պատկերաց-
մամբ դա մի լրացուցիչ ազդակ է հայրենա-
սիրության զարգացման համար:

«Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը առաջադիմա-
կան խոշոր դեր կատարեց հայ դրականության
պատմության մեջ: Առաջին անգամ Ալիշանն էր,
որ, ի տարբերություն որոշ արևմտահայ արձա-
կագիրների, առաջ քաշեց հայ ժողովրդին իր ազ-
գային հերոսապատումների վրա դաստիարակելու
խնդիրը, հանդիսանալով պատմադեղարվեստական

արձակի հիմնադիրն ու առաջին ներկայացուցիչը արևմտահայ իրականության մեջ: Ձեռնարկելով «Հայ համբավաց» հիշյալ ոգով դաստիարակելու վսեմ գործին, Ալիշանը միաժամանակ այդ հողի վրա ջերմ, առողջ հայրենասիրություն էր դարգացնում, կոչ անելով էլ ամենի սիրել, էլ ամենի ուսումնասիրել հայրենի երկիրը, նրա անցյալն ու ներկան, նրա գրականությունն ու կուլտուրան: Ահա թե ինչու գրքի գլուխներից շատերը թարգմանվեցին եվրոպական մի քանի լեզուներով, իսկ ամբողջ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը վերահրատարակեց ևս երկու անգամ (1921 և 1944) և մինչև այսօր էլ շարունակում է հիացմունք պատճառել իր ընթերցողներին¹:

Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործություններից շատերը լինում է 1870-ից մինչև իր մահը՝ 1901 թվականն ընկած տարիները:

Այս ժամանակաշրջանում Ալիշանի ստեղծագործություններից մեջ նկատում ենք մի քանի էական փոփոխություններ: Դրանցից առաջինն այն է, որ գեղարվեստական ստեղծագործությունները չափազանց հազվագյուտ են դառնում, համեմատած նախորդ շրջանի հետ: Դրա պատճառը թերևս այն կապիտալ մեղադրություններն էին, որոնք սկսել էին իրար հետևից հանդես գալ, և որոնք խլում էին Ալիշանի աշխատանքային օրվա զգալի մասը,

¹ Մանրամասն տե՛ս մեր «Ալիշանի արձակը» հոդվածում, «Տեղեկագիր», 1958, № 12:

հաճախ էլ՝ գիշերը: Մյուս փոփոխությունն այն է, որ հիմնականում թողնելով բանաստեղծական ժանրը, հեղինակն անցնում է արձակի բնագավառը: Ճիշտ է, այս ժամանակաշրջանում զանազան առիթներով նա գրում է մի քանի բանաստեղծություններ, բայց էականը մնում է արձակը, ըստ որում խոհական-փիլիսոփայական արձակը: Այս շրջանի իր գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ Ալիշանը մեզ ներկայանում է որպես ջերմևռանդ մի կրոնավոր, որը միայն մեկ նպատակ է հետապնդում, այն է՝ ընթերցողների մեջ ամրապնդել հավատը, կրոնական աշխարհայացքը: Այս տեսակետից բնորոշ է 1887 թվականին գրած «Մասն իմ բարի» բանաստեղծությունը, ուր հեղինակը իր և իր նախորդների գործունեությունը քննելուց հետո հանգել է այն մտքին, որ այդ ամենը են «սնոտիք յոյժ բազում».

... Մտի, տեսի զաշխարհս, ու ահա՛նդ հուպ թողում
 Քննեցի զգործ նախնեաց-սնոտիք յոյժ բազում.
 Եւ կամիմ նախ, որ յոյժ սաստիկ զգամ սէր,
 Բայց ոչ զանձին, այլ որ յԱստուած եւ յընկեր
 Գեղեցկութիւն տարփամ: Ըստոյդ զեղ և զարդ՝
 Հաստչին սլատկերն է յիս սլահեալ անաղարտ:

Այսպիսին է դարձել Ալիշանի աշխարհայեցողությունը:

Վերը տեսանք նրա առաջադիմական դերը լեզվի հարցում: Իր ստեղծագործության երրորդ շրջանում, երբ, տրամաբանորեն դատելով, պետք

է որ շարունակներ իր իսկ սկսած գործը, այսինքն՝ աշխարհաբար լեզվով և աշխարհիկ բովանդակութեամբ նորանոր երկեր ստեղծելը, Ալիշանը միայն նահանջում էր իր դիրքերից դեպի գրաբարը: Այս շրջանի գործերի անվիճելիորեն գերակշիռ մասը գրված են այնպիսի խրթին գրաբարով, որ առանց լուրջ ճիգերի անկարելի է հասկանալ:

Չենք խորանում այս շրջանում Ալիշանի գրած մյուս երկերի վերլուծութեան մեջ: Դրանք զուտ կրոնական բնույթի գործեր են: Թվենք մի քանիսի վերնագրերը. «Աղօթք Աբեղայի» (1878), «Ոսկեգիրք հրահանգ խոնարհութեան» (1878), «Ճառք հոգևորք վասն միանձանց» (1904) և այլն:

Սակայն սրանք և վերևում հիշատակված այս տիպի գործերը չեն, որ բնորոշում են Ալիշանին: Լինելով կրոնական միաբանութեան անդամ, հասկանալի է, որ նա չէր կարող չգրել այդ կարգի գործեր, ուսումնասիրություններ, բազմաթիվ բանաստեղծություններ (տե՛ս «Նուագք»-ի առաջին հատորը), որոնք այսօր բացարձակապես արժեքազուրկ են:

Ալիշանը հիշվում է և պիտի հիշվի որպես տականավոր, եվրոպական հռչակ ունեցող գիտնական, որպես կրքոտ հայրենասիրական բանաստեղծությունների հեղինակ, որոնք նրան դարձրին հայ պոեզիայի նահապետը: Եվ վերջապես՝ Ալիշանի գրական փառքի անկապտելի մասն են կազմում նրա ղեղարվեստական արձակ գործերը,

հատկապես «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ի երկու
հատորները, որոնց վրա հայ ժողովրդի բազմա-
թիվ սերունդներ են դատարարակվել:

Ալիշանն իր հաստատուն տեղն ունի հայ
գրականության և հայագիտական մտքի պատմու-
թյան մեջ:

Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ-
ՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ

1852

«Ծաղկաբաղ քերթողաց անգղիացւոց» (հայերեն ու անգլե-
րեն տեքստերը համատեղ), Վենետիկ, 233 էջ, նույնը՝
1887 թ., նույնը՝ 1907 թ.:

Ա. Լիկուրիոս «Պատրաստութիւն մահու», Վենետիկ, 318 էջ
(թարգմանություն իտալերենից), նույնը՝ 1885 թ.,
ապա՝ 1893 թվականներին:

«Հայոց երգք ռամկականք» (հայերեն ու անգլերեն տեքս-
տերը համատեղ), Վենետիկ, 85 էջ, նույնը՝ 1867 թ.:

1853

«Աշխարհագրութիւն Հայաստանի», Վենետիկ, 100 էջ:

«Սովերբ Հայկականք» (հրատարակությունն ընդհատումնե-
րով շարունակվում է մինչև 1934 թվականի վերջերը,
ընդամենը 24 հատոր: Բացի վերջին երկու հատորից,
մյուսներն Ալիշանին են):

«Քաղաքական աշխարհագրութիւն Եկարացոյց պատկերօք»,
Վենետիկ, 800 էջ:

«Նմանութիւն սրբոյն Ալոյիսիոսի Գոնգակայ պաշտպանի մանկանց», Վենետիկ, 174 էջ, նույնը՝ 1932 թ.:

1855

«Տեղագիր հայոց մեծաց», Վենետիկ, 105 էջ: Նույնը՝ Քրանսերեն, Դյուլյորիեի թարգմանությամբ, 1869 թ.:

1857

«Նուագը» (1-ին և 2-րդ հատորները), Վենետիկ:
Ա հատոր «Մանկունի», 225 էջ, վերահրատարակված 1881 թ.,
Բ հատոր «Մաղրունի», 268 էջ, վերահրատարակված 1885 թ.:

1858

«Նուագը» (3-րդ, 4-րդ, 5-րդ հատորները), Վենետիկ:
Գ հատոր «Հայրունի», 302 էջ, վերահրատարակված 1867
և 1927 թ.:
Դ հատոր «Տէրունի», 286 էջ, վերահրատարակված 1888 թ.,
Ե հատոր «Տխրունի», 236 էջ, վերահրատարակված 1886 թ.:
«Ռուղոլֆ Հավերդունի» (Հ. Բիքերի չափածո վիպասանության թարգմանությունը. համատեղ տրված են հայերեն և գերմաներեն տեքստերը), Վենետիկ, 500 էջ:

1860

«Իտալիա» (Բայրոնի «Չայլդ Հարոլդ» պոեմի 4-րդ երգի թարգմանությունը համատեղ տրված են հայերեն և անգլիերեն տեքստերը), Վենետիկ, 146 էջ, նույնը անփոփոխ՝ 1889 և 1891 թվականներին:

1862

«Վարդանայ վարդապետի հաւաքումն պատմութեան», (տեքստաբանական աշխատանքները, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ալիշանի), Վենետիկ, 184 էջ:

1864

«Կիրակոս պատմիչ» (տեքստաբանական աշխատանքները, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ղ. Ալիշանի), Վենետիկ, 265 էջ:

1865

«Հաղորդասեր հոգի» (Մ. Բարկանիի գրքի՝ Խալիերենից հատարված թարգմանությունը), Վենետիկ, 462 էջ:

1866

«Նվեր տղայոց», Վենետիկ, 58 էջ: Նույնը անփոփոխ՝ 1886 թ., նույնը լրացումներով՝ 1895 թ.:

1868

«Աբգարի բուդր երկասիրութիւն Լաբուրնա ասորի մատենագրի» (անգլերենից թարգմանությունը, առաջաբանն ու ծանոթագրություններն Ալիշանի), Վենետիկ, 71 էջ, նույնը՝ ֆրանսերեն, նույն թվականին:

1869

«Խոսքով Անձեացի» (առաջաբան և ծանոթագրություններ), Վենետիկ, 67 էջ:

«Հուշիկք հայրենյաց հայոց» (1-ին հատոր), Վենետիկ, 540 էջ:

1870

«Հուշիկք հայրենյաց հայոց» (2-րդ հատոր), Վենետիկ, էջ 574, վերահրատարակված 1921 թ. երկու հատորները միասին, 1944 թ. (ամբողջ «Հուշիկք»-ը մաս-մաս հրատարակվել է «Բազմավեպ»-ում, 1862 թվականի հունվարից սկսած):

«Նշմարք եւ նշխարք Հայաստանի», Վենետիկ (նույն թվականին ունեցել է կրկին տպագրություն, 1872 թվականին թարգմանվել է ֆրանսերեն, 1875 թվականին՝ անգլերեն, 1893 թվականին՝ գերմաներեն: Հայերենը կրկին հրատարակվում է 1902 թվականին: Վենետիկ, 110 էջ):

«Բնագիտություն Հայաստանի» (ֆրանսերեն), Վենետիկ:

1871

«Զանգակ» (Շիրիլերի համանուն գործի թարգմանությունը թարգմանչի խորհրդածություններով հանդերձ), Վենետիկ, 22 էջ:

1873

«Շնորհալի և պարագա յուր», Վենետիկ, 540 էջ (մաս-մաս հրատարակվում էր «Բազմավեպ»-ում՝ 1872 թվականի հունվարից սկսած):

1874

«Ընդ եղեւնեաւ», Վենետիկ, 72 էջ: Նույնը աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ 1930 թ., նույնը մասնակի կրճատումներով՝ 1944 թ., 110 էջ:

«Բնար ամերիկյան» (անգլերեն և հայերեն տեքստերը համատեղ), Վենետիկ, 85 էջ:

1876

«Ամբատ Դուհդստաբլ հայոց, և անսիզք Անտիոքայ» (հայերեն ու ֆրանսերեն, համատեղ տեքստերով, առաջաբանով ու ծանոթագրություններով), Վենետիկ, 93 էջ:

1877

«Դիրք վաստակոց», Վենետիկ, 263 էջ:

1878

«Ոսկեգիրք կամ հրահանգ խոնարհութեան», *Վենետիկ*, 86 էջ:

1881

«Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց», *Վենետիկ*, 192 էջ:

1885

«Սիսուան և Լեոն Մեծագործ», *Վենետիկ*, 592 էջ, նույնը՝
նույն թվականին, համառոտ, 177 էջ, նույնը ֆրանսերեն՝ 1899 թ., իսկ 1888 թ. «Լեոն Մեծագործ» գլուխն առանձին թարգմանվում է ֆրանսերեն:

1890

«Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց», *Վենետիկ*, 590 էջ:

1893

«Սիսական», *Վենետիկ*, 562 էջ:

1895

«Հայբուսակ, կամ հայկական բուսաբանութիւն», *Վենետիկ*, 698 էջ (մաս-մաս հրատարակվում էր «Բաղմավեպ»-ում, 1893 թվականի մարտից սկսած):

«Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց», *Վենետիկ*, 557 էջ (մաս-մաս հրատարակվում էր «Բաղմավեպ»-ում՝ 1894 թվականի հունվարից սկսած):
նույնը՝ 1909 թ.:

1896

«Կամենից տարեգիրք հայոց», *Վենետիկ*, 274 էջ:

«Հայ-Վեներ», *Վենետիկ*, 560 էջ (1-ին մասը 1893

Թվականին լույս էր տեսել իտալերենի հայերենը
մաս-մաս հրատարակվում էր «Բաղմավեպ»-ում՝ 1890
թվականի սեպտեմբերից սկսած): Նույնը իտալերեն,
համառոտ թարգմանությամբ, նույն թվականին, 224 էջ:

1901

«Հայաստանում», Վենետիկ, 800 էջ (նույնը փոքրադիր, 4
հատորով: Աշխատությունն ավարտվում է 1902 թ.
սկզբներին, երբ արդեն չկար Ալիշանը):

«Արշալոյս քրիստոնեութեան հայոց», Վենետիկ, 386 էջ
(մաս-մաս հրատարակվում էր «Բաղմավեպ»-ում՝
1900 թվականի մայիսից սկսած):

1904

«Հայաստան առաջ քան՝ զլինելն Հայաստան», Վենետիկ,
290 էջ:

«Ճառք հոգևորք վասն միանձանց», Վենետիկ, 696 էջ:

ՍՈՒՐԵՆ ԱՐՇԱՎԻՐԻ ՇՏԻԿՑԱՆ,

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՊՈԵԶԻԱՆ

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. ՇԱՀՅԱՆՍԿԱՆ

Նկարչական ձևավորումը Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ

Տեխն. խմբագիր՝ Մ. Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Վերատպագրող սրբագրիչ՝ Օ. Ա. ԱՐՉՈՒՄԵԼՅԱՆ

ՎՖ 05424. Հրատ. 1700, պատվեր 229

ԽՀԽ 546. տիբ. 3000

Հանձնված է տպագրության 20 V 1959 թ.

Ստորագրված է տպագրության 22 V 11: 1959

Բույթ 70×92¹/₂ Տպագր. 6¹/₄ մմ.

† 1 ներդիր, հրատ. 2,92 մմ., Գինը 1 ռ. 50 կ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան,

Երևան, Արովյան 124:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0079125

A $\frac{I}{319}$